

પણિત શ્રી રઘુનાથપ્રસાદ પ્રણીત.

૩૪૭૦

નાડીજ્ઞાન

નું

ગુજરાતી ભાષાન્તર

કરનાર,

શ્રી કૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ ?

ખાલકેલવણી રીતિ, શ્રીસુબોધચંદ્રિકા, ।

નવી આવૃત્તિ.

અમદાવાદઃ

યુનિયન્ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ

સન. ૧૮૮૮

अथ नाडिज्ञानम् ।

“પથ્ય પાળતા રોગિને, શું ઔષધથી કામ ?
“પથ્ય ન પાળે રોગિ તો, કયે શું ઔષધ કામ ?”

૩૪૬૦૦

પણિત શ્રી રઘુનાથપ્રસાદ પ્રણીત.

નાડીજ્ઞાન

નું

ગુજરાતી ભાષાન્તર

૧૯૫૨

કરનાર,

શ્રી કૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ દેવાશ્રયી.

ખાસકેસવાળી રીતિ, શ્રીસુખોદયત્રિકા, વિગેરે રચનાર.

નવી આવૃત્તિ.

અમદાવાદઃ

યૂનિયન્ પ્રીન્ટિંગ્ પ્રેસ્.

સવં પ્રકારના હક બાંધાનર કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

૨૧૦ ૨૧૦ છોટાલાલ સેવકરામજી.

શ્રીમન્ કચ્છ નરેશના મંત્રિ.

કચ્છ-ભુજ.

શાર્દૂલવિકીડિત.

મોક્ષદાન વિવેકિ સદ્ગુણિ કવી સૂક્ષીલ મર્મજ છો,
ન્યાયાચાર વિચાર નિર્મલ નિધી સત્પાત્ર ગૂણુજ છો;
ગાન્તી દાંતિ સુક્ષાંતિ કાન્તિયુત છો, સ્નેહાળુ ગંભીર છો,
પ્રાનિપાત્ર પવિત્ર ટેકિ મનના ને દેશ હીતેચ્છુ છો. ૧

વિક્રાન્તોયકિ ચાનવાદ કરિને આનંદ નીમજ્જ છો,
કાડિજા કવિયોતણા કવનને વંચાવિ હર્ષાવ છો;
રખી પ્રીતિ વિશેષ ખેશ રસના અંથો રચાવો, રચો,
દાખીને મમતા મતા બહુ દઈ હીતસ્તિ થેને મચો. ૨

અં આદી ગુણુ પૂર્ણ વર્ણુ પરખી શાણા સુમંત્રી રૂપે,
આપાંછે પદવી, મહા ગુણુનિધી શ્રી કચ્છકેરા નૃપે;
મ્હકે મજ્જ મહાન ગૂણુ સુણુતાં મોહીત મૂને કરે,
મેયો અર્પુછું નાડિજ્ઞાન વિનયે પ્રેમે તમારે કરે. ૩

આજ્ઞાંકિત,

કૃં ગોાં દેવાશ્રયી.

આ આવૃત્તિ વિષે.

પ્રથમ મત ૧૮૮૬ માં આયુર્વેદસુધાકર નામક માસિક ગ્રંથ મારી દેખરેખ નીચે નિકળતા હતો, તેના આદેશ અંકમાં આ ગ્રંથ આવેલ છે. પણ તે ઘણો ઉપયોગી જાણી જતા પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કર્યો છે.

આ બિગ્ન સંસ્કારમાં કેટલોક સુધારો વધારો કર્યો છે. આ પુસ્તક ઉપયોગી જાણી જથામંથ પ્રતો, ગાંઠના પેસા ખરચી જાહેરાત છપાવી વિદ્વાન્ મનુષ્યોને વિનામૂલ્યે આપવા જણાવ્યાં પ્રમાણે અપાયું છે.

વૈદ્યક વિદ્યાના રહસ્યને ન જાણનાર મનુષ્યોને નત્રપ્રાર્થના અને સૂચના કરેછું કે આ ઉપર કોઈ રીતે અભિપ્રાય આપવા પહેલાં આ વિષયના સંસ્કારી માતાના જ્ઞાનને આ પુસ્તક પાત્ર જાણી જતું કરેશો.

આ ગ્રંથમાંના ઘણાક વિષયો, જરા બહેમમાં ગુંથાએલા, આધુનિક વિદ્વાનોમાંના ઘણાએક અસંસ્કારીઓને માલમ પડશે પણ કોઈ પણ રીતે દીર્ઘ વિચાર કર્યા વિના તે ઉપર કંઈ પણ દૃઢ વિચાર બાંધવા પહેલાં વૃદ્ધતરીને અવલોકન કરવા સૂચતું છું.

એ.પ્રિલ સન ૧૮૮૮ } શ્રી કૃ. ૦ ગો. ૦ દેવાશ્રયી.
અમદાવાદ } ભાષાંતર કર્તા.

પ્રસ્તાવના.

દરેક મનુષ્યને આરોગ્ય રહેવાને માટે ચોક્કસ નિયમો પાળવા પડે છે—અને જો તે નિયમો પાળવામાં આવે તો આયુષ્ય લાંબું થાય છે એમ પાશ્ચાત્ય મનુષ્યો—વિદ્વાન્ ડાક્ટરોના મત છે—અને તે અલખત, ખરું જ છે—ને એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. હાલના ઘણા મનુષ્યો પોતાનું આયુષ્ય ઈશ્વરાધીન છે એમ માને છે—પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેમ જ આર્યાવર્તવાસી આયુર્વેદના સંપૂર્ણ અભ્યાસીઓ માનતા નથી. તે ઘણે દરજ્જે તદ્દન ખરું છે.

તંદુરસ્તી એ એક આયુષ્ય લાંબૂ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય છે, જો તંદુરસ્તી અર્થાત્ શારીર પ્રકૃતિ બગડી તો, અને તેનો યથાઘટિત ઉપાય ન કર્યો તો, આ જીવંતો અંત ઘણા દૂંકા વખતમાં આવે છે. જે મનુષ્યને વધારે જીવવું છે તેને તો અવશ્યમેવ શારીરારોગ્યતાના નિયમો ઘણી સંભાળથી જાળવવા પડે છે—એટલું જ નહીં પણ, સ્વચ્છ હવા—વાયુ, સ્વચ્છ પૃથિવી અને સ્વચ્છ પાણી એ વિગેરે આરોગ્યતાથી સંબંધ ધરાવનારી બાબતો ઉપર પણ બહુ જ ધ્યાન આપવું પડે છે. રોગી મનુષ્યની પરીક્ષા કરવા માટે આઠ પ્રકાર છે તેમાં ના-

ડીથી પરીક્ષા કરવાની પણ એક રીતિ છે અધી રીતિયો કરતા નાડીથી પરીક્ષા કરવાની રીતિ આધુનિક વૈદ્ય વર્ગમાં બ્રજે કે-કાણે જોવામાં આવેછે, પણ તે પરીક્ષા હાલના વૈદ્ય વર્ગથી વિવિધત્ત્વ યર્ધ શકતી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી; તેવા-અંતે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે એમ જાણી તેની રચના કરીછે. તેમ જ અભ્યાસિયોને પણ.

દરેક રોગની પરીક્ષા કરવાને માટે પ્રથમ નિદાનભાગ શિખવવાની ઘણી જરૂર છે. રોગીના રોગની પરીક્ષા કરવા માટે બિન્ન પુસ્તકો છે પણ તેમાં ફક્ત રોગીને તેને શો રોગ થયો છે તે તેને પૂછીને જ જાણી શકાય છે પણ નાડી પરીક્ષા કરતાં રોગીને પૂછવાની કંઈ જરૂર પડતી નથી, આગળ આ-પણામાં એવી વાતો ચાલતી સાંભળી છે કે ચતુર વૈદ્ય આપેલું ફક્ત શકેછે-અને વળી બિજા એવી વાત સાંભળી છે કે:--- કોઈ ચતુર વૈદ્ય કોઈ રજવાડામાં રાણીને કંઈ તેની પોતાની શરીરની પ્રકૃતિ બગડી હશે તેથી તેની પરીક્ષા કરવા બોલાવ્યો. જનાનામાં રહેનાર રાણીએ વૈદ્યને પોતાનો હાથ બતાવવા ના પાડી એટલે વૈદ્ય કહ્યું કે, કંઈ ફિકર નહીં એક દોરી રાણી સાહેબને ડાબે હાથે બાંધીને તેનો બિન્ને છેડો મારા હાથમાં આપો એટલે બસ છે. તે જ પ્રમાણે કરતાં રાણીએ વૈદ્યની પરીક્ષા માટે પાસે બેઠેલી બિલાડી સાથે તે દોરી બાંધીને તેનો

ખિન્ને છેડો વૈદ્યના હાથમાં અપાવ્યો અને જોયો તે છેડો તેના હાથમાં આવ્યો કે તુરત જ દૃષ્ટિ દિધું કે આ દોરી રાણીસાહેબને હાથે બાંધી નથી પણ કાઈ પ્રાણીને પગે બાંધીછે; પછી તુરત જ તે રાણીએ તે વૈદ્યને બહુ માન આપ્યું અને ફરીથી પોતાને હાથે દોરી બાંધી તેને પરીક્ષા કરવાને કહ્યું તેમ કરતાં વૈદ્યે પરીક્ષા કરીને યોગ્ય ઉપાય કયો કે જેથી રાણીને ઘણી ઝૂંકી મુદતમાં સાચું થયું અને આવો અતુર વૈદ્ય છે એમ જાણી તેને પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય વૈદ્ય તરીકે મોટું સાલિયાણું આપીને રાખ્યો.

આવી વાતો જ્યારે મારા સાંભળવામાં પ્રથમ આવતી ત્યારે મને તો ઘણા આશ્ચર્ય જેવું લાગતું પણ જ્યારે પ્રસ્તુત ગ્રંથ અને ખિન્ન ગ્રંથોનો પ્રસંગ પડ્યો ત્યારે મને તેના ખરાપણા માટે વિશ્વાસ આવ્યો. અનુભવ શિવાય કંઈ પણ તર્ક કરવો અથવા લખવું કે બોલવું તે તદ્દન ખોટું છે. જે આ ગ્રંથને વિધિવત્ શિખવામાં આવે તો ઉપરની વાત પ્રમાણે નિઃશંક-પણે પોતાની ખાત્રી થઈ શકે તેમાં કાઈ પણ પ્રકારની બૂલ નથી. વળી એટલું તો યાદ રાખવું કે, ઉપરચોટિયા અભ્યાસથી કદી પણ તેમ કરી શકાશે નહિ.

પ્રસ્તુત પત્રના પ્રથમ ચાર પૃષ્ઠની ભાષા જરા ખરાબ અને તે સાથે કેટલેક ઠેકાણે દૃષ્ટિદોષથી કેટલીક બૂલો રહી

ગઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ એ જ કે કેટલાક કારણસર આ માનસિક અન્ય નિકળવાના નિયમમાં ઉતાવળને લીધે તેમ થઈ ગયું છે. તેની પછીના પૃષ્ઠ ભાગમાં ઘણું કરીને બહુ સંભાળ રાખેલી છે, મારા ધારવા પ્રમાણે તેમાં કોઈ ન્યલે ભૂલ હોય એમ મને લાગતું નથી તેથી અને અિજ્ઞાં કેટલાક કારણોથી શુદ્ધિપત્ર આપ્યું નથી. માટે આ અન્યનો ઉપયોગ કરનારા મનુષ્ય વર્ગ પાસે મારી ચાહું છું.

અમદાવાદ } ૬૦ ગો ૦ દેવાશ્રયી.
તા. ૧-૯-૮૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
૧ મંગલાચરણ.	૧૧
૨ રોગીના રોગની વિવિધ પ્રકારે થતી પરીક્ષા ...	૧
૩ ભરદ્વાજ સંહિતામાંથી રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર ...	૨
૪ નેત્ર પરીક્ષા	૩
૫ પિત્તદોષમાં નેત્રના લક્ષણ	૩
૬ કફ ,, ,, ,,	૩
૭ એક કરતાં વધારે દોષવાળી આંખની પરીક્ષા ...	૪
૮ જીભની પરીક્ષા	૪
૯ ભરદ્વાજ સંહિતાની મૂત્ર પરીક્ષાની રીતિ ...	૫
૧૦ વાત, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષમાં મૂત્રની પરીક્ષા ...	૫
૧૧ રસાજીર્ણ, રસાધિક્ય, જ્વરાધિક્ય, વાતજ્વર, પિત્ત- જ્વર, કફજ્વર અને ત્રિદોષમાં મૂત્રની પરીક્ષા ...	૬
૧૨ મૂત્રમાં તલના તેલનું ટીંપુ નાંખી પરીક્ષા કરવાની બીજી રીતિ	૭
૧૩ મૂત્ર પરીક્ષાથી શુભ અને અશુભ જાણવાની રીતિ	૮
૧૪ ,, ,, ,, ત્રીજી રીતિ...	૯
૧૫ મલ પરીક્ષા— વાત, પિત્ત, કફ, મિશ્રદોષ અને ત્રિદોષમાં મલ પરીક્ષા	૧૦
૧૬ રસ પરીક્ષા— વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, મંદાસિ અને અજીર્ણમાં રસ પરીક્ષા	૧૧

૧૭ નાસા પરીક્ષા—

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના રોગીની નાક જોઈને કરવાની પરીક્ષા	૧૧
૧૮ નાડીની પરીક્ષા કરવાને યોગ્ય વૈદ્ય	૧૨
૧૯ નાડી જોવાને યોગ્ય રોગી કયો ?	૧૨
૨૦ સ્ત્રી પુરુષની નાડી પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ				૧૩
૨૧ સાધ્યાસાધ્ય જનણવાની રીતિ.	૧૩
૨૨ વાયુ, પિત્ત, કફ અને દ્વિદોષમાં નાડીની ગતિ	૧૪
૨૩ બીજા ઋષિયોએ કહેલી નાડીની ગતી જોવાની સુ- ગમ રીતિ	૧૫
૨૪ વળી બીજા ઋષિએ કહેલી સુગમ રીતિ.	૧૬
૨૫ રોગ રહિત માણુસની નાડીનાં લક્ષણુ...	૧૭
૨૬ જૂદા જૂદા રોગમાં નાડીની ગતિનાં લક્ષણુ	૧૮
૨૭ વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વરમાં નાડીની ગતિનાં લક્ષણુ	૧૮
૨૮ વ્યાયામ, શ્રમણુ, ચિંતા અને ધનના શોકમાં નાડીની ગતિ	૧૯
૨૯ અશુભ અને પક્વાશુભમાં નાડીની ગતિ	૧૯
૩૦ વિશ્વચિકિત્સા, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ્યક્ષમા, ક્ષતકાસ, અને ઉપદંશ આદિમાં નાડીનાં લક્ષણુ	૨૦
૩૧ પ્રકૃતિ જ્ઞાન	૨૦
૩૨ વાયુની પ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણુ...	૨૧
૩૩ કફ	„	„	„...	૨૨

૩૪ મિશ્રપ્રકૃતિ અને પટેલી પ્રકૃતિથી કંઈ દાનિ				
યતી નથી૨૩
૩૫ સાધ્ય રોગીનાં લક્ષણ.		૨૫
૩૬ સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—				
અસાધ્ય નાડીનાં લક્ષણ.૨૬
૩૭ આહારથી નાડીની ગતીનાં લક્ષણ૩૦
૩૮ નાડીની ગતીનું કારણ૩૧
૩૯ નાડીજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની રીતિ	૩૨
૪૦ શ્રી શંકરને પાર્વતિ પૂછેછે૩૩
૪૧ પાર્વતિના પૂછવાથી યુગરૂપ કાલજ્ઞાન શિવજી કહેછે				૩૪
૪૨ સંવત્સરરૂપ કાલજ્ઞાન૩૫
૪૩ દેશજ્ઞાન૩૫
૪૪ દૂત પરીક્ષા—				
શ્રેષ્ઠ દૂતનાં લક્ષણ...૩૭
૪૫ ક્યે ક્યે વખતે આવેલો દૂત સારો અને નહારો છે				
તેના પ્રકાર૩૮
૪૬ દૂતે બોલેલા વાક્યના અક્ષરોતં ગણીને સાધ્યાસાધ્ય				
જ્ઞેવાની રીતિ૩૯
૪૭ રોગી એક પ્રહર પછી ક્યારે ન જીવે ?				...૪૦
૪૮ કેવા દૂત સાથે જવું અને કેવા દૂત સાથે ન જવું ?				૪૦
૪૯ કેવા સમયમાં દૂતે વેચને તેડવા ન જવું ?				...૪૩

૫૦	હૂતના બોલવાપરથી, તેના લૂગડાંપરથી તેમ જ બિઝાં ચિન્હોપરથી રોગી જીવશે કે નહીં તે જાણવાની રીતિ ૪૫
૫૧	શુકન પરીક્ષા—શુભ શુકન ૪૬
૫૨	અશુભ શુકન પરીક્ષા ૪૮
૫૩	સ્વપ્ન પરીક્ષા—	
	શુભ સ્વપ્ન પરીક્ષા ૫૦
૫૪	અશુભ સ્વપ્ન પરીક્ષા ૫૧
૫૫	દુષ્ટ સ્વપ્ન પરિહાર વિધિ ૫૫
૫૬	શબ્દ પરીક્ષા ૫૬
૫૭	સ્પર્શ પરીક્ષા ૫૭
૫૮	વર્ણ પરીક્ષા ૫૭
૫૯	જીદી જીદી નાડીના સ્વામી જીદ છે ૫૭
૬૦	સનતકુમાર અને પારાસરે કહેલા નાડીની ગતીના પ્રકાર ૫૮
૬૧	તેનાં કારણ ૫૮
૬૨	પારાશરના વાક્યની મહત્તા ૫૯
૬૩	સર્વ મુનિયો સત્યવાદી છે ૬૦
૬૪	સત્યયુગમાં નાડીનાં લક્ષણ શિવજી કહેછે ૬૦
૬૫	ત્રેતાયુગમાં નાડીનાં લક્ષણ ૬૧
૬૬	દ્વાપરયુગમાં નાડીનાં લક્ષણ ૬૧
૬૭	કલિયુગમાં નાડીનાં લક્ષણ ૬૨

નીચેનાં પુસ્તકો અગારે ત્યાં મળેછે.

નામ.	રૂ. આ. પા.
શ્રીશંકરદિગ્વિજય શ્લોક સાથે ભાષાંતર ...	૪—૬—૦
શ્રીવૈદ્યજીવન શ્લોક સાથે પદ્યાત્મક ભાષાંતર	૧—૨—૦
શ્રીસુબોધચંદ્રિકા (કાવ્ય ગ્રંથ) ...	૦—૯—૦
બાલકેળવણી રીતિ પ્રથમ દર્શન ...	૦—૧૩—૦
નાડીજ્ઞાન ભાષાંતર શ્લોકસાથે ...	૦—૯—૦
કવિરવિ (કાવ્ય ગ્રંથ) ...	૦—૨—૬
સમ્યાસમ્ય વિચાર નિર્ણય ...	૦—૩—૬

સૂચના:—પ્રથમથી પૂરે પૂરા પૈસા મળ્યા શિવાય કોઈ પણ ગૃહસ્થે કે મિત્રે ઉધારે મંગાવવા તરફી લેવી નહીં, કારણ કે અમે કોઈને ઉધારે મોકલતા નથી પણ વેલ્યુ-પેપલથી મોકલિયે છિયે.

સરનામું:—શ્રીકૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ દેવાશ્રયી.

અમદાવાદ.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પાંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૩	હાર	આહાર.
૫	૧૦	કહિયે.	કહિયે.
૮	૩	રહે	રહે.
૮	૧૮	કહિયે.	કહિયે.
૧૨	૧૬	યાત	તથા
૧૩	૧૦	રહેછે	રહેછે.
૧૫	૧૩	રહિ રહિને	રહિ રહિને.
૧૬	૨૨	॥ ૨૫ ॥	(એ ન જોઇએ)
૨૦	૧૭	રાજ યદમા	રાજયદમા.
૨૭	૮	નાદી	નાદિ.
૪૦	૪	ખોડું—	એટ છે. —
૪૦	૫	એટ છે	ખોડું છે.

નાડીજ્ઞાન.

નત્વાશ્રીમૈથિલીકાંતરામરાજીવલોચનં ।

ભવાતંકહરંવક્ષ્યેરુકૂપરીક્ષાંસુવિસ્તરામ્ ॥

જનકરાજ વૈદ્યાચાર્ય છે તેમની કન્યાના પતિ કમલનયન સંસાર રોગ નાશક શ્રી રામને નમસ્કાર કરી વિસ્તાર પૂર્વક રોગોની પરીક્ષા ફૂલુછું. ૧.

રોગીના રોગોની વિવિધ પ્રકારે થતી પરીક્ષા.

દર્શનસ્પર્શનપ્રશ્નેઃપરીક્ષેતાઽથરોગિણં ।

રોગંનિદાનપ્રાગ્રૂપલક્ષણોપશયાસિમ્ભિઃ ॥૧॥

હવે રોગી અને રોગની પરીક્ષા ફૂલિયે છિયે—ત્યાં વાગૂબદ્ધ ફૂલે છે કે દર્શન, સ્પર્શ અને પ્રશ્ન કરીને રોગીની પરીક્ષા કરવી તેમજ નિદાન, પૂર્વ રૂપ, લક્ષણ, ઉપશય અને આપ્તિ જોઈને રોગની પરીક્ષા કરવી. દર્શન કરીને કાસ કુષ્ઠ પ્રમેહ સંગ્રહણી વિગેરે રોગોમાં કફ, વ્રણ, વીર્ય, મૂત્ર અને મલ વિગેરેના પીળા રાતા વિગેરે રંગો જોઈને તથા શરીરની કૃશતા વિગેરે જોઈને સાધ્યાસાધ્યની પરીક્ષા કરવી. સ્પર્શ કરીને જ્યર ગુદમ અંતર્વીરધિ તાભિભ્રંશ વિ-

ગેરે રોગોમાં હાથની નાડી, શરીરની શીતલતા, ઉષ્ણતા વિગેરે તથા પેટ ટટોળીને પરીક્ષા કરવી. પ્રશ્ન કરીને પેટ, મસ્તક વિગેરેનું શુભ અશ્ચિ રોગોનું નિદાન સ્વપ્ન વિગેરે રોગીને પુછીને પરીક્ષા કરવી; એથી સાધ્યાસાધ્યની પરીક્ષા સારી થાય છે; તેમજ નિદ્રન જે રોગનું આદિ કારણ એટલે જે અહાર વિહાર કરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે. પૂર્વ ૩૫ એટલે રોગનું અપ્રસિદ્ધ કિંચિત ચિન્હ લક્ષણ એટલે જે પૂર્વ ૩૫ અપ્રસિદ્ધ ચિન્હ હોય તે તેજ પ્રસિદ્ધ ચિન્હ યુક્ત થાય તે લક્ષણ ઉપશય એટલે આ આહાર વિહારથી સુખ થાય છે આથી નથી થતું વગેરે. આમિ જે વાતાદિ દોષોની સંપ્રાપ્તિ એ પાંચ પ્રકારે કરીને રોગની પરીક્ષા કરવી. ૧.

ભરદ્વાજ સંહિતામાંથી રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર.

દર્શનસ્પર્શનપ્રશ્નૈઃસંપરીક્ષેતરોગિણં ।

રોગાંશ્ચસાધ્યાન્નિશ્ચિસતતોભૈષજ્યમાચરેત્ ॥૨॥

દર્શનાન્નેત્રાજિવ્હાદેઃસ્પર્શનાન્નાઢિકાદિતઃ ।

પ્રશ્નાદદૂતાદિવચનૈરોગાણાંકારણાદિભિઃ ॥૩॥

ભરદ્વાજ સંહિતામાં ભરદ્વાજ ઋષિએ પણ કહ્યું છે કે દર્શન, સ્પર્શ અને પ્રશ્ન કરી રોગી અને રોગની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી, પછી સાધ્ય નિશ્ચય કરી ઔષધ ઉપાય કરવા ॥ ૨ ॥ ત્યાં નેત્ર, જિવ્હા વિગેરે શબ્દથી તે મલમૂત્રાદિકોની જોઈને પરીક્ષા કરવી, એ દર્શન

પરીક્ષા છે. નાડી વિગેરે હાથ લગાડીને પરીક્ષા કરવી, એ સ્પર્શ પરીક્ષા છે. દૂતાદિકોના વામ્ય અને રોગના ઉત્પત્તિ કારક હાર વિહારાદિક પૂછીને પરીક્ષા કરવી એટલે આ રોગ થતી વખતે શું કશુંતું શું ખાધુંતું એમ પૂછીને પરીક્ષા કરવી એ પ્રશ્ન પરીક્ષા છે. ૩.

નેત્ર પરીક્ષા.

નેત્રંસ્યાત્પવનાદ્ભૂક્ષંધૂમ્રવર્ણંતથારુણં ।

કોણંગતંપ્રાવિષ્ટંચતથાસ્તબ્ધવિલોકનં ॥૪॥

વાતરોગથી નેત્ર રક્ષ, ધુમાડા જેવા રંગનું, તથા લાલ એક ખૂણામાં ગએલા જેવું, અંદર પેશીગયા જેવું અને એક ટસે જોઈ રહે એવા લક્ષણવાળું થાયછે. ૪.

પિત્ત કોપમાં નેત્રના લક્ષણ.

હરિદ્રાસ્વંડવર્ણંવારક્તંવાહરિતંતથા ।

દીપદ્વેષીસદાહંચનેત્રંસ્યાત્પિત્તકોપતઃ ॥૫॥

પિત્ત કોપથી નેત્ર હળદના કડકાના રંગ જેવાં અથવા લાલ કિંવા લીલાં થાય છે. દીવાને જોઈ શકતા નથી અને દાહ યુક્ત થાય છે. ૫.

કફ કોપમાં નેત્રના લક્ષણ.

ચક્ષુર્વલાસવાહુલ્યાત્સ્નિગ્ધંસ્યાત્સલિલપ્લુતં ।

તથાધ્રુવલવર્ણંચજ્યોતિર્હીનંબલાન્વિતં ॥૬॥

કદ્ધ કોપથી નેત્ર ચીકણું, પાણીથી ભરેલું, રંગમાં ઘોળું,
તેજહીન અને બલાત્કારે કરીને જુવે છે. ૬.

એક કરતાં વધારે દોષવાળી આંખની પરીક્ષા.

નેત્રંદ્વિદોષબાહુલ્યાત્સ્યાદ્દોષદ્વયલક્ષણં ।

ત્રિદોષલિંગસંધેનતન્મારયતિરોગિણમ્ ॥

ત્રિદોષદૂષિતંનેત્રમંતર્ભુગ્નંભૃશંભવેત્ ।

ત્રિલિંગસલિલપ્લાવિપ્રાંતેનોન્મીલયસપિ ॥૭॥

એ દોષોના કોપથી નેત્ર એ દોષના લક્ષણ યુક્ત હોયછે-
ત્રણ દોષના કોપથી ત્રણ દોષોના લક્ષણ યુક્ત નેત્ર થાય
છે. ત્રણ દોષ યુક્ત નેત્ર ઘણું અંદર પેશી ગયેલું, પાણીથી
ફુએલું- પાણીથી ભરાયલું, અને છેડા આગળથી લગાર
ઉઘડી શકે છે. તે ત્રિદોષ દૂષિત નેત્રથી રોગી મરે છે. ૭.

જીભની પરીક્ષા.

શાલપત્રપ્રમારૂક્ષાસ્ફુટિતારસનાડનિલાત્ ।

રક્તાશ્યાવામવેત્પિત્તાલ્લિપ્તાદ્રધિવલાકફાત્ ॥

પરિદગ્ધાત્વરસ્પર્શાકૃષ્ણાદોષત્રયાધિકે ।

સૈવદોષદ્વયાધિક્યેદોષદ્વિતયલક્ષણા ॥૮॥

વાત રોગથી જીભ સાગના પાંદડાં જેવી ખરખરીત રૂક્ષ
અને ફાટેલી હોય છે. પિત્તરોગથી લાલ અને લાલ, પીળી,
કાળી મિશ્રિત રંગની, કદ્ધથી લેપાયેલી બીની અને ઘોળી હોય

છે. ત્રિદોષથી બળેલા જેવી, કરકરી અને ખરેખરી કાળી હોય છે. તે જ એ દોષના કોપથી એ દોષ લક્ષણુ યુક્ત થાય છે. ૮.

ભરદ્વાજ સંહિતાની મૂત્ર પરીક્ષાની રીતિ.

પથ્યંમુક્તવતઃસાયમપીતાંબોર્નિશાયયે ।

અકૃતસ્ત્રીપ્રસંગંસ્યાડપીતમગ્રસ્યસૂદિતે ॥

મૂત્રંકાચમયેપાત્રેશુન્ન્રેઘૃત્વાચતત્ક્ષણં ।

પર્યેદ્વર્ણંતુમૂત્રસ્યતતોદોષાન્નિવિનિશ્ચયેત્ ॥

દોષકોપંવિદેત્વાચસાધ્યેકર્મસમાચરેત્ ।

ચિરકાલંસ્થિતેમૂત્રેદોષજ્ઞાનંભવેન્નાહિ ॥૯॥

હવે ભરદ્વાજ સંહિતાથી મૂત્ર પરીક્ષા કહિયે છિયે. તે એમકે જે મનુષ્યે સાંજે પથ્ય ભોજન કર્યું હોય, અને રાતના અંતમાં પાણી ન પીધું હોય, તેમજ સ્ત્રી પ્રસંગ ન કર્યો હોય, જે સ્ત્રી હોય તો પુરુષ પ્રસંગ ન કર્યો હોય, અને મદિરાપાન ન કર્યું હોય, એવા મનુષ્યનું મૂત્ર સવારમાં જ શુદ્ધ ધોળા કાચના પાત્રમાં ધરી તુરત જ મૂત્રનો રંગ જોઈ વાતાદિ દોષોનો નિશ્ચય કરવો, એમ દોષ કોપ જાણી સાધ્ય હોય તે ઔષધ કરવું. ઘણીવાર સુધી મૂત્ર રાખવાથી રંગ ફરી જાય છે તેથી દોષના કોપનું જ્ઞાન થતું નથી. ૯.

વાત, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષમાં મૂત્રની પરીક્ષા.

રુક્ષંનીલારુણંવાતાત્પિત્તાત્પીતારુણંભવેત્

પીતંપિત્તાતિકોપેસ્યાદથવાકટુતૈલવત્ ॥

સપેનંચઘનંસ્તિગ્ધંશુક્લંસ્યાત્કફકોપતઃ ।

કૃષ્ણંરૂક્ષંત્રિદોષેસ્યાન્મિશ્રેમિશ્રંચિનિર્દિશેત્ ।

રક્તવર્ણંભવેદ્રક્તાદિતિપ્રાહુઃપુરાતનાઃ ॥૧૦૮॥

વાત રોગથી મૂત્ર રક્ષ અને નીલ મિશ્રિત લાલ હોય છે, પિત્તથી પીળાસયુક્ત લાલ થાય છે, પિત્તના અતિ ક્રોધથી પીળું અથવા સરસિઆ તેલ જેવું હોય છે. કફના ક્રોધથી ફેણુયુક્ત ગાદું ચીકણું અને ઘોળુ હોય છે; ત્રિદોષ રોગમાં કાળું અને રક્ષ હોય છે; બે દોષ મળવાથી બે મ-
નેલા રંગનું હોય છે; લોહીના બિગાડથી લોહી જેવું રાતું હોય છે; એમ પ્રાચીન વૈદ્ય લોક કહી ગયા છે. ૧૦.

રસાશુર્ણુ, રસાધિક્ય, જ્વરાધિક્ય, વાતજ્વર, પિત્ત-
જ્વર, કફજ્વર અને ત્રિદોષમાં મૂત્રની પરીક્ષા.

સૌવીરસદૃશંવાપિમાતુલુંગરસપ્રભં ।

પાનીયેનસમંમૂત્રમપકરસતોભવેત્ ॥

યસ્યેશ્વરસંશંકાશંમૂત્રંનેત્રેચપિંજરે ।

રસાધિક્યંવિજાનીયાન્નિર્દિશેત્તસ્યલંઘનં ॥

રક્તમચ્છંજ્વરાધિક્યેમૂત્રંધૂમ્રંતુવાભવેત્ ।

વાતજ્વરસમુદ્ભૂતંમૂત્રંકુંકુમપિંજરં ॥

પૈત્તિકેપીતમચ્છંચઘનંશ્વેતંકફજ્વરે ।

મિશ્રિતંમિશ્રદોષોત્થેનાનાવર્ણંત્રિદોષજે ॥૧૧॥

અપકવ રસ (રસાજીર્ણ) યવા છતાં મૂત્ર કાંજ નેવું, બિજોરાના રસ નેવું, અને પાણી નેવું થાય છે. નેતું મૂત્ર સેરડીના રસ નેવું છતાં નેત્ર પીળાં હોય છે તેને રસાધિક્ય થયું છે એમ જાણી તેને એટલે તે રોગીને મટાડવાને લાંબણો કરવા દેહેવું અર્થાત્ લાંબણો કરાવવી. જવારાધિક્ય થયો હોય તો મૂત્ર લાલ અને સ્વચ્છ અથવા ધૂત્ર વર્ણનું પણ હોય છે. વાતજ્વરથી પીડાયેલા રોગીનું મૂત્ર કેસરના રંગ નેવું પીળું હોય છે. પિત્તજ્વરના રોગીનું મૂત્ર કંઈક રાતું ને કાંઈક પીળાશવાળું છે. કફજ્વરથી પીડિત રોગીનું મૂત્ર શ્વેત રંગનું અને જરા જડું હોય છે, પણ જો મિશ્ર જ્વર હોય છે તો મિશ્ર વર્ણનું મૂત્ર હોય છે, ને વળી ત્રીદાષ થયો હોય તો તેમાં અનેક રંગનું મિશ્રણ હોય છે. ૧૧.

મૂત્રમાં તલના તેલનું ટીંધું નાંખી પરીક્ષા કરવાની બીજી રીતિ.

મુહૂર્તદ્વિતયેશેવેરાત્રૌવૈદ્યોવિચક્ષણઃ ।

જ્વથાપ્યરોગિણંયુક્ત્સામૂત્રોત્સર્ગતુકારયેત્ ॥

આદ્યાધારાંતથાચાંસાંસક્કામધ્યાસમુદ્ભવં ।

મૂત્રંકાચમયેપાત્રેશુન્નેઘૃત્વાપરીક્ષયેત્ ॥

કાંસ્યજેસથવાપાત્રેસૂર્યરશ્મૌનિધાયચ ।

તૈલવિદુંક્ષિપેત્તત્રતૃણેનાદાયયુક્તિઃ ॥

વિકારાન્તૈલવિંદોશ્વદ્વારોગાન્વિનિશ્ચયેત્ ।

તાનહંસંપ્રવક્ષ્યામિશૃણુત્વંસુસમાહિતા ॥૧૨॥

આર ઘડી રાત્રી રહે તે વખતે રોગીને વૈદ્યે ઉઠાડી મૂત્રોત્સર્ગ કરાવવો. પ્રથમનું અને પાછળનું મૂત્ર લાગ કરી મધ્યમાં થયેલા મૂત્રને એક સારા સાફ કાચના પાત્રમાં ઝીલી લઈ પરીક્ષા કરવી. અથવા કાંસાના પાત્રમાં મૂત્ર ઝીલીને સૂર્યના કિરણમાં રાખી તેમાં, તૈલમાં શળી બોળી એક ટીપૂ નાંખી તે તૈલ બિન્દુનાં લક્ષણુ જોઈ રોગીની પરીક્ષા કરવી. તે લક્ષણુ હવે આગળ કહિયે છિયે. ૧૨.

મૂત્ર પરીક્ષાથી શુભ અને અશુભ જાણવાની રીતિ.

વર્તુલમંડલંપદ્મવીણાછત્રંચકુંડલં ।

ચામરંચફલંશંખંમૂત્રંતૈલસ્યરોગિણઃ ॥

વિકૃતૌસતિજાયંતેયદાકારેણતચ્છુભં ।

વૃશ્ચિકાહિવિતાનાનિવૃષકૂર્મહલાનિચ ॥

વિંદુરૂપંનરાકારંવાનરાકારમેવચ ।

પક્ષિશૂકરપંચાસ્યશસ્ત્રાસ્ત્રમુશલાનિચ ।

વિકૃતૌસતિજાતાનિજાત્વરિષ્ટંતદાદિશેત્ ॥૧૩॥

મૂત્ર ઉપર નાંખેલા તૈલનું બિન્દુ વર્તુલ, મંડલ, કમલ, વીણા, છત્ર, કુંડલ, ચામર, ફલ, અને શંખ ઇત્યાદિની આકૃતિ જેનું થાય તે તે શુભ એટલે સાધ્ય રોગ જાણવો. વૃષ્ઠી, સર્પ, મંડપ, બળદ, કાચબો, હજી સરીખું અથવા

તે જો બિંદુ ને બિંદુ જ રહ્યું તો એટલે તેની આકૃતિમાં કાંઈ ફેરફાર ન થાય તો કિંવા મનુષ્ય, વાનર, પક્ષી, હુકર, સિંહ, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, મુશલ સરખી આકૃતિ સરખુ થાય તો અશુભ છે એમ જાણવું. ૧૩.

ત્રીજી રીતિ.

તૈલબિંદુયદામુત્રેપુર્વાશાંપ્રતિસર્પતિ ।
 આરોગ્યતાતદાશીઘ્રંદાક્ષિણાશાંતદામૃતિઃ ॥
 વારુણીમપિકૌવેરીમારોગ્યંસ્યાન્નસંશયઃ ।
 દૃષ્ટ્વાચતુઃપથાકારંતદામૃત્યુંચનિર્દિશેત્ ॥
 ર્દશાન્યાચાસુદિક્ષ્વેવયદાવિંદુઃપ્રસર્પતિ ।
 મુક્તાવદુચ્છિન્નંવાસ્યાઘદ્વાવિંદુર્નિમજ્જતિ ।
 તદાઽસાધ્યંવિજાનીયાઘદ્વાછિદ્રાન્વિતંભવેત્ ॥
 સિપ્તમાત્રેયદાતૈલેબહુત્વંસંપ્રજાયતે ।
 વિંદુનાંતત્સમેસૌખ્યંવિષમેતુમૃતિંવદેત્ ॥૧૪॥

તૈલનું બિન્દુ પેલા ઝીલેલા મૂત્રમાં નાંખતાં જ જો તે પૂર્વ દિશા તરફ જાય તો આરોગ્ય થશે, અને જો દક્ષિણ દિશાએ જાય તો રોગી નિશ્ચય મરશે એમ જાણવું, અને વળી જો પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ જાય તો રોગીને આરોગ્ય છે એમ જાણવું.

જો મૂત્રમાં તૈલનું બિન્દુ પડતાં જ ચોખ્ખાંથિયું થઈ ચા-

રે દિશામાં જાય તો મૃત્યુ છે એમ જાણવું, ઈશાન, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અથવા આગ્નેય દિશા તરફ પ્રસરે તો અથવા મોતીની પેઠે જાયું રહે અથવા કાંતો તે મૂત્રમાં કુ-ખી જાય તથા છિદ્ર પડે તો અસાધ્ય છે એમ જાણવું, વળી તૈલનું બિન્દુ મૂત્રમાં નાંખતાં જ એકના અનેક બિન્દુ સમપણે થાય તો સૌખ્ય અને વિષમ પણે થાય તો નિશ્ચય મૃત્યુ જાણવું. ૧૪.

મલ પરીક્ષા.

વાત, પિત્ત, કફ, મિશ્રદોષ અને ત્રિદોષમાં
મલ પરીક્ષા.

વાતેબદ્ધંધૂમ્રવર્ણંરુક્ષંચાપિમલંભવેત્ ।

પિત્તેપીતંચશિથિલંશ્વેતંચબહુલંકફે ॥

મિશ્રિતેમિશ્રવર્ણંત્યાત્કૃષ્ણમેવાત્રિદોષકે ।

અતિકૃષ્ણંચાતિપીતમતિશ્વેતંસચંદ્રિકં ।

અતિરક્તમત્યુષ્ણંચમલંસ્યાન્મૃત્યવેનૃણાં ॥૧૫॥

જો વાત રોગ થયો હોય તો રોગીનો મલ (ઝાડો) ઘટ્ટ, રક્ષ અને ધૂમ્રવર્ણુ વાળો હોય છે. પિત્ત રોગ હોય તો પીળો અને શિથિલ થાય છે, જો કફરોગ હોય તો ઘોળો અને પુષ્કળ થાય છે, જો મિશ્રિત દોષ યુક્ત રોગી હોય તો મિશ્રિત વર્ણુનો થાય છે. અને જો ત્રિદોષ થયો હોય તો કાળા રંગનો થાય છે, વળી જો અતિ કાળો અતિ

પીળો, અતિ ઘોળો, અતિ લાલ અને અતિ ઉખ્ણુ છતાં
કિંચિત ચઘઠાટ મારતો હોય તો તે મૃત્યુ કરનાર છે. ૧૫.

રસ પરીક્ષા.

વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, મંદાગ્નિ અને અશ્ણુમાં
રસ પરીક્ષા.

રસોવાતાત્કષાયઃસ્યાલ્લવણશ્વપટીયસિ ।

પિત્તાતિક્તઃકટુશ્ચામ્લઃકફાત્સ્વાદુઃપદુર્ભવેત્ ॥

ત્રિદોષેસર્વલિંગઃસ્યાત્કષાયશ્ચાગ્નિમદ્યકે ।

અજીર્ણપ્રમવેરોગેસ્યાદ્રસોઘૃતસન્નિભઃ ॥૧૬॥

વાત રોગથી પીડિત મનુષ્યનું મુખ તૂરં અથવા ખાંડ
હોય છે; પિત્ત રોગીનું તીખું, ઠડવું અને ખાટું હોય છે;
કફ રોગીનું મુખ મીઠું અને ખારાશવાળું હોય છે; ત્રિદો-
ષવાળા રોગીને ઉપરના સર્વ ચિન્હ યાય છે. મંદાગ્નિ
થયો હોય તો મુખ તૂરં અને અશ્ણુ થયું હોય તો નળે
ધી ખાધા જેવું મુખ રહે છે. ૧૬.

નાસા પરીક્ષા.

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના રોગીની નાક
બેઠ કરવાની પરીક્ષા.

શુષ્કાનાસામરુત્કોપેચોષ્ણાપિત્તેહિમાકફે ।

સન્નિપાતેયવેદ્રકાસર્વલિંગાતુવાહિમા ॥૧૭॥

વાત રોગીનું નાક શુષ્ક (સૂકું). પિત્તરોગીનું નાક ઉષ્ણ, (ઉતું); કફ રોગીનું ટાઢું, અને સન્નિપાત રોગીનું નાક વાંકું અથવા ઉપર કહેલા સર્વ પ્રકારનાં ચિન્હવાળું અને તાઢું હોય છે. ૧૭.

નાડીની પરીક્ષા કરવાને યોગ્ય વૈદ્ય.

સ્થિરચિત્તોનિરોગશ્ચસુસ્વાસીનોવિચક્ષણઃ ।

અનત્તમાદકોડકામીલ્લોભક્રોધમોહવાન્ ॥

તથાડમૂત્રાદિવેગીચયોગ્યોનાડીપરીક્ષણે ॥૧૮॥

જેનું ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તે, નિરોગી, પ્રસન્ન મુખ રાખી બેઠેલો, ચતુર, માદક પદાર્થ ખાધા વિનાનો, કામ પીડા રહિત, લોભ, ક્રોધ, મોહથી રહિત અને મૂત્રાદિ વેગગ્રસ્ત ન હોય એવો વૈદ્ય નાડીની પરીક્ષા કરવાને યોગ્ય છે. ૧૮.

નાડી જોવાને યોગ્ય રોગી કયો ?

સક્તમૂત્રપુરોષસ્યસુસ્વાસીનસ્યરોગિણઃ ॥

અંતર્જાનુકરસ્યાપિનાડીંસમ્યક્પરીક્ષયેત્ ॥૨॥

સઘ્નઃસ્નાતસ્યમુક્તસ્યથાતતૈલાવગાહિનઃ ॥

ક્ષુતૃષાર્ત્તસ્યસુપ્તસ્યનાડીસમ્યક્જ્ઞનબુદ્ધયતે ॥૧૯॥

મૂત્ર અને મલથી રહિત થયેલો, અને જાગની વચે હાથ રાખી સુખે બેઠેલા મનુષ્યની વૈદ્યે નાડી જોવી. તત્કાલ સ્નાન કરેલ, તત્કાલ અંગમાં તૈલ મર્દન કરેલ, ક્ષુધા અને તૃપ્તાથી પીડિત, સુષ્ઠ રહેલ એવા મનુષ્યની નાડીની પરી-

ક્ષા બરોબર થઈ શકતી નથી માટે તેવા મનુષ્યની પરી-
ક્ષા ન કરતાં ઉપર બતાવેલા યોગ્ય મનુષ્યની પરીક્ષા
કરવી. ૧૫.

સ્ત્રી પુરુષની નાડી પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ.

कुर्मोहिदेहिनांनाभावधोवक्रोत्तृणांस्थितः।

स्त्रीणामूर्ध्वमुखस्तस्यैवज्ञेयादाक्षिणेकरे ॥

धराऽतःस्त्रीनृणां वामे दक्षिणे चक्रमात्करे ।

दृष्टव्याधमनीवैद्यैरायुर्वेदविदांवरैः ॥२०॥

મનુષ્યના નાભિ સ્થાનમાં કૂર્મ સ્થિત છે, પુરૂષને અધોમુખે (નીચે મોઢે) રહે છે. અને સ્ત્રીને ઉર્ધ્વમુખે (ઉપર મોઢે) રહે છે માટે તે કૂર્મની દક્ષિણ આંગુલી નાડી જોવી યોગ્ય છે એટલે પુરૂષના જમણા હાથની અને સ્ત્રીના* ડાબા હાથની નાડી આયુર્વેદ જાણનાર વૈદ્યે જોવી એવી રીતિ છે. ૨૦.

સાધ્યાસાધ્ય જાણવાની રીતિ.

^१ईषद्विनामितमयेविततांगुलींच

बालेनिगृह्यकरमामयिनोजनस्य ।

पुंसोऽपसव्यमपिसव्यकरेणपश्ये—

नार्डीचशश्वदपसव्यकरांगुलीभिः ॥

* મારા જોવા પ્રમાણે હાલના કેટલાક વૈદ્યો સ્ત્રી અને પુર-
પત્ની નાડી જુએ છે તે ફક્ત જમણા હાથથીજ જુએ છે. અત્યાર
સુધીમાં મેં કોઈ વૈદ્ય એવા જોયા નથી કે ઉપર પ્રમાણે નાડી
જોતો હોય. ૧. વસંતતિલકા વૃત્ત.

નાર્યાસ્તુવામપસવ્યકરેણધીરઃ
 સંગૃહ્યસવ્યકરકાંગુલિભિસ્તથૈવ ॥
 સંસ્પંદતેધમનિકાંબરવન્હિઠ્ઠત્વો
 યાવચ્ચતાવદપિવૈદ્યવરઃપરીક્ષેત્ ॥
 એવંત્રિવારમપિકોમલવાણિભૂયો ।
 ધૃત્વાવિમુચ્યમતિમાંશ્રગદંવ્યવસ્યેત્ ॥
 સાચોદ્વિકંપતિસમાંબરરમવારં
 સાધ્યાઽન્યથાનિગદિતાધમનીત્વસાધ્યા ॥૨૧॥

રોગીના હાથના આંગળાં સરખાં એટલે રોગી ધણી વ-
 ખત વૈદ્યની આગળ હાથ શી રીતે બતાવવો તેથી અન્ન-
 ણ્યા હોવાને લીધે આંગળાં સીધાં રાખતા નથી માટે વૈદ્યે
 તે આંગળાં સીધાં કરીને જરા હાથ નમાવીને પુરૂષ હોય
 તો તેનો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં ધરીને જમણા હા-
 થનાં આંગળાંથી નાડી જોવી, તેમજ સ્ત્રીનો ડાબો હાથ
 પોતાને હાથે ધરીને પોતાના ડાબા હાથની આંગળીઓથી
 તેની નાડી પરીક્ષા કરવી; નાડી ત્રીસ વખત ધબકારા મારે
 સ્ત્રી સુધી જોવી ને પાછી મુઝી દબને ફરીથી જોવી, એ
 રીતે જો તે નાડી ત્રીસ વખત સુધી બરોબર ચાલે તો જન-
 ણતું કે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે. બિજી વખતના જોવામાં જુદી
 જુદી રીતે ચાલતી માલમ પડે તો રોગી અસાધ્ય છે. ૨૧.

વાયુ, પિત્ત, કફ અને દ્વિદોષમાં નાડીની ગતી,
 સર્પજલૌકાદિગતિવદંતિહિબુધાઃપ્રમંજનેનાર્હી ।

પિત્તેચકાકલાવકભેકાદિગાર્તિતથાચપલાં ॥
 શિશિરાજહંસકુકુટકપોતપારાવતગમનાંચકફે ।
 દ્વંદ્વેદ્વંદ્વગર્તિતાંવદંતિવૈદ્યાઃકાંતેત્વાંવિદ્ધિ ॥
 લાવતિત્તિરવર્તકિગમનાચત્રિદોષતઃ ।
 વાડતિવેગંયથાકાષ્ટકાષ્ટકુટ્ટઃપ્રકુટ્ટતિ ॥
 સ્થિત્વાસ્થિત્વાતથાનાડીઘંગુલીત્રિતયેવદેત્ ॥૨૨॥

વાયુની નાડી સર્પ અને જોની ગતી માફક ચાલેછે. પિત્તની નાડી કાગડો, લાવક અને દેડકાની ગતી માફક ચાલેછે. કૂશની નાડી મોર, ખતક, કૂકુડું, કપૂતર અને પા-રાવતની ગતી માફક ચાલેછે. જો એ દોષમિશ્રિત હોય તેો દ્વિદોષ મિશ્રિત ચાલેછે. દ્વિદોષની નાડી ૧લાવક, ૨તિત્તર અને ૩ વાર્તિકની ગતી માફક અથવા લક્ષ્મણનામનું પક્ષિ જમ રહિ રહિને અતિ વેગથી લાકડું ફેડે છે-કાપેછે તે પ્રમાણે વૈદના ત્રણ આંગળાં નીચે થાયછે. ૨૨.

બીજા ત્રણમાંએ કહેલી નાડીની ગતી જોવાની
 સુગમ રીતિ.

વાતાદ્રુકગતિનાડીપિત્તાત્સ્યાચ્ચપલાતથા ।
 કફાન્મંદગતોર્મિશ્રામતશ્ચૈવવદામ્યહં ॥
 યાદિવક્રાચતીત્રાચમધ્યમાતર્જનીતલે ।
 સ્ફુટાભવતિસાનાડીવાતપિત્તગદોદ્ભવા ॥

૧ લાવકાં. ૨ તેતર. ૩ વનચકલી. *સર્પ વિશેષ.

સ્ફુટાવક્રાચમંદાચમધ્યમાનામિકાતલે ।

યાભવેત્સાહિવિજ્ઞેયાવાતશ્લેષ્મગદોદ્રવા ॥

યાચમંદાતથાતીત્રાઽનામિકાતર્જનીતલે ।

સ્ફુટાસ્યાત્સાધરાજ્ઞેયાકફાપેત્તસમુદ્રવા ॥

સર્વાંગુલિતલયાચસ્યાન્નાનાગતિભિર્ધરા ।

સ્ફુટાવૈસાચવિજ્ઞેયાસન્નિપાતગદોદ્રવા ॥૨૩॥

વાત નાડી વાંકી ચાલેછે. પિત્ત નાડી ચંચલ ચાલેછે. કંક્ર નાડી મંદ ચાલેછે. જે નાડી તીવ્ર વા વાંકી ગતીથી તર્જની વા મધ્યમા આંગળીઓની વચ્ચે ચાલેછે તે વાત પિત્તની જાણવી, તેમજ જે નાડી વાંકી મંદગતીથી મધ્યમા ને અનામિકાની મધ્યમાં ચાલે તે વાતકંક્રની જાણવી. વળી જે ચંચલ ને મંદગતીથી અનામિકા ને તર્જની નીચે ચાલે તે કંક્રપિત્તની જાણવી. અને તથા આંગળાંની નીચે અ-નેક પ્રકારની ગતી હોય તો સન્નિપાતની જાણવી. ૨૩.

વળી બીજા ત્રણમાં કહેલી સુગમ રીતિ.

વાતસ્થાનેચયાતીત્રાવાતપિત્તગદોદ્રવા ।

મંદાવાતકફોન્મિશ્રામધ્યમાધોહિનાડિકા ॥

પિત્તસ્થાનેચયાવક્રાપિત્તવાતગદોદ્રવા ।

મંદાપિત્તકફાતંકસંભવાતર્જનીતલે ॥

કફસ્થાનેચયાતીત્રાકફપિત્તસમુદ્રવા ।

વક્રાશ્લેષ્મરુન્મિશ્રાઽતંકેસાનામિકાતલે ॥૨૫॥

ક્ષણેવક્રાચતીત્રાચમંદાચેદ્યત્રકુત્રચિત્ ।

નાનાગતિધરાસાસ્યાત્સન્નિપાતગદોદ્ભવા ॥

યસ્યદોષસ્યવહતિસ્થાનેનાડીવરાનને ॥

સપ્તદોષોવલવાનિતિપ્રાહુર્વિચક્ષણાઃ ॥૨૪॥

જે નાડી મધ્યમા નીચે એટલે વાતસ્થાનનેવિષે અંચલ રીતે ચાલેછે તે વાતપિત્તની અને મંદ ચાલે તે વાતકફની, તેમજ જે નાડી તર્જની નીચે એટલે પિત્તસ્થાનને વિષે વાંકી ચાલેછે તે પિત્તવાયૂની, મંદ ચાલે તે પિત્તકફની, તેમજ જે અનામિકા નીચે એટલે કફસ્થાનનેવિષે તિવ્ર ચાલે તે કફ-પિત્તની અને વાંકી ચાલે તે કફ વાયૂની જાણવી. કોઈપણ આંગળી નીચે અનેક પ્રકારની ગતીથી ચાલે તેને સન્નિપાતની જાણવી પરંતુ જે દોષના સ્થાનમાં ચાલે તે દોષ પ્રબલ છે એમ જાણવું. ૨૪.

રોગ રહિત માણસની નાડીનાં લક્ષણ.

યસ્યયાપ્રકૃતિર્નિત્યાત્સમાનાયદાધરા ।

તથાવલવતીસેયંરુગ્વિહીનેતિનિશ્ચયઃ ॥૨૫॥

જે મનુષ્યની જેવી પ્રકૃતિ હોય તેવી પ્રકૃતિની માફક અથવા સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તે રોગ રહિત છે એમ જાણવું, જેમ કે વાત પ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી નિરંતર વાત પ્રધાન હોયછે પરંતુ તે નિર્દોષછે. ૨૫.

જૂદા જૂદા રોગમાં નાડીની ગતીનાં લક્ષણ.
 દીપ્તાગ્નેર્વેગિનીલઘ્વીકામક્રોધાચ્ચેગિની ।
 ક્ષીણધાતોશ્વમંદાગ્નેર્નાડીમંદતરાભવેત્ ॥
 ગુર્વીકોષ્ણાસ્ત્રિદોષેણક્ષીણચિંતાભયાદ્ભવેત્ ।
 જીવિતજ્ઞામદોષેણવહત્યેવગરીયસી ॥૨૬॥

જે મનુષ્યનો જડરાશિ પ્રદિશ છે તેની નાડી હલકી અને શિથિ ચાલે છે. તેમજ કામ ને ક્રોધથી પીડિત મનુષ્યની નાડી શીથિ ચાલે છે. ધાતુક્ષીણ ને મંદાગ્નિ વાળા પુરુષની નાડી અને મંદ ચાલે છે. રક્ત બગડેલા પુરુષની નાડી કિંચિત્ ઉપ્પણ અને જડ—સ્થિર ચાલે છે. ચિંતા અને ભયને લીધે ક્ષીણ ચાલે છે. આમવિકારથી અતિ જડ—સ્થિર ચાલે છે. ૨૬.

વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વરમાં નાડીની
 ગતીનાં લક્ષણ.

જ્વરકોપેનધમનીસોષ્ણાવેગવતીભવેત્ ।
 સામાન્યતશ્ચલોલાક્ષિવિશેષમપરંશૃણુ ॥
 વક્રાચચપલાશીતસ્પર્શાવાતજ્વરેધરા ।
 દ્રુતાચસરલાદીર્ઘાનાડીપિત્તજ્વરેભવેત્ ॥
 મંદાચસુસ્થિરાશીતાપિચ્છિલાકફજેજ્વરે ।
 વ્રક્રૈષ્ણપલાચાપિકઠિનાઽઽથુગપત્તિજે ॥

ईषच्चदृश्यतेदृष्ट्यामंदापिश्लेष्मावातजे ।

सूक्ष्माशीतास्थिरानाडीपित्तश्लेष्मज्वरेभवेत् ॥ २७ ॥

સાધારણુ સર્વ જ્વરના કોપથી ઉષ્ણતા યુક્ત નાડી ૨-
હિને શીઘ્ર ગતીમાં ચાલેછે. વાતજ્વરમાં વાંકી અને ચંચલ
છતાં સ્પર્શકાલે ત્હાડી માલમ પડેછે. પિત્તજ્વરમાં શીઘ્ર,
સરલ અને દીર્ઘ માલમ પડેછે. કફજ્વરમાં મંદ, સ્થિર,
શીતલ અને સ્નિગ્ધ માલમ પડેછે. વાત પિત્તજ્વરમાં વાંકી,
ક્રિયિત્ ચંચલ અને કઠિન હોયછે. કફવાતજ્વરમાં નાડી,
ક્રિયત્ મંદ છતાં તેનું ચલન નેત્રથી દેખાયછે. કફ પિત્ત
જ્વરમાં સૂક્ષ્મ, શીતલ અને સ્થિર ગતીમાં ચાલેછે. ૨૭.

व्यायाम, भ्रमण, चिंता અને धनના શોકમાં

નાડીની ગતી.

व्यायामेभ्रमणेचैवाचिंतायांधनशोकेतः ॥

नानाप्रकारगमनानाडीवैद्यैर्हिलक्ष्यते ॥ २८ ॥

‘વ્યાયામ’—કસરત’ ભ્રમણ, ચિન્તા અને ધનના શોક-
માં અનેક પ્રકારે નાડી ચાલેછે. ૨૮.

અજીર્ણ અને પક્વાજીર્ણમાં નાડીની ગતી.

अजीर्णेतुभवेन्नाडीकठिनापरितोजडा ॥

पक्वाजीर्णेषुष्टिहीनामंदमंदप्रकंपते ॥ २९ ॥

અજીર્ણની નાડી કઠિન છતાં જડ હોયછે. પક્વાજીર્ણની
નાડી પુષ્ટીહીન છતાં મંદ ગતીથી ચાલેછે. ૨૯.

વિશુચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજયક્ષ્મા, ક્ષતકાસ અને
ઉપદંશ આદિમાં નાડીનાં લક્ષણ.

વિષૂચિકાગદેભેકસંક્રમાધમનીભવેત્ ।

પ્રમેહેપદરેરાજયક્ષ્માણિક્ષતકાસકે ॥

ઉપદંશેધરાસ્પંદેદ્ગ્રંથિવચ્ચાંગુલીતલે ॥૩૦॥

વિશુચિકા (પટકી) રોગમાં દેડકાની માફક ચાલેછે અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ યક્ષ્મા, ક્ષતકાસ ને ઉપદંશ ઇત્યાદિ-કમાં ગ્રંથી માફક ચાલેછે. ૩૦.

પ્રકૃતિ જ્ઞાન.

સપ્તકૃતયોનૃણાંપૃથગ્દોષૈસ્ત્રયોમતાઃ ।

ત્રયોદ્વંદ્વૈઃસમસ્તૈશ્ચબુધૈરેકોપ્રકીર્તિતા ॥

તાસ્ત્વહંત્વાંબ્રવીમ્યત્રશિવેનોક્તાઃશિવાંપ્રતિ ।

સંહિતાયાંસ્વકીયાયાંશૃણુયત્તાવરાનને ॥૩૧॥

હવે પ્રકૃતિ જ્ઞાન ક્હીએ છીએ,—મનુષ્યની પ્રકૃતિ સાત પ્રકારની હોયછે; તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. વાત, ૨. પિત્ત, ૩. કફ, ૪. વાતપિત્ત, ૫. વાતક-
ફ, ૬. કફપિત્ત, અને ૭. સન્નિપાત. આ સાતે પ્રકૃતિના
લક્ષણો શ્રી શિવજીએ પોતાની સંહિતામાં પાર્વતીને કહ્યાં
છે તે હું ક્હું છું તે શ્રવણ કરો. ૩૦

વાયુની પ્રકૃતિવાળાના લક્ષણ,
 અધૃતિરદ્વસૌહૃદઃકૃતઘ્નઃ ।
 કૃશપરુષોઽધમનીતિવાન્પ્રલાપી ॥
 દ્રુતગતિરટનોઽનવસ્થિતાત્મા ।
 વિયતિચગચ્છતિસંભ્રમેણસુપ્તઃ ॥
 અવ્યવસ્થિતમતિશ્ચલદાષ્ટિ ।
 મૈદરત્નધનસંચયમિત્રઃ ॥
 કિંચિદેવવિલપત્યનબદ્ધં ।
 મારુતપ્રકૃતિરેષમનુષ્યઃ ॥૩૨॥

જે મનુષ્ય ધૈર્ય રહિત, જેની મિત્રતા પણ દૃઢ નથી, કૃતઘ્ન, કૃશ, રક્ષ અને જેની નીતિ ખરાબ, પુષ્કળ ખોલ નાર, ઉતાવળથી હિંડનાર, બહુ ફરનાર, જેનું મન સ્થિર નથી, જે સ્વપ્નામાં ભ્રમથી આકાશગામી, જેની વૃત્તિ વ્યવસ્થિત નથી, જેની ચંચલ દૃષ્ટી, જેને રત્ન, ધન, ને મિત્ર થોડા હોય, અને જેના ખોલવામાં કંઈ પ્રમાણ નથી એવી વૃત્તિના મનુષ્યો વાયુ પ્રકૃતિના છે એમ જાણવું. ૩૨.

પિત્ત પ્રકૃતિ વાળાનાં લક્ષણ.
 મેધાવીનિપુણમતિર્વિગર્હવક્તા ।
 તેજસ્વીસમિતિષુદુર્નિવારવીર્યઃ ॥
 સુપ્તઃસન્કનકપલાશકર્ણિકારાન્ ॥

સંપश्येदપિચહુતાશવિતુદુલ્કાન્ ॥

નભયાત્પ્રણમેદનતેષ્વમૃદુઃ ।

પ્રણતેષ્વતિસાંત્વનદાનપરઃ ॥

ભવતીહસદાઽવ્યથિતાસ્થગતિઃ ।

સમભેદિહપિત્તકૃતપ્રકૃતિઃ ॥ ૩૩ ॥

જે મનુષ્ય પવિત્ર, ચતુર, બુદ્ધિમાન, હિમ્મતથી બોલનાર તેમજ તેજસ્વી રણમાં મોટો પરાક્રમી, સ્વપ્રમાં સુવર્ણ, પદ્માસ (ખાખરા) અને કર્ણિકાર (કરેણુ) વૃક્ષ, અગ્નિ, વિદ્યુદ્ગતા, તારાનું પતન જોનાર, કાઈ ભય બતાવે તો નમન (કરીને નમી જાય) કરનાર, શત્રુને શાસન કરનાર, શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર, અને જેની ગતી અવ્યસ્થિત તે મનુષ્ય પિત્તપ્રકૃતિના છે એમ જાણવું. ૩૩.

૩૪ પ્રકૃતિ વાળાનાં લક્ષણ.

શુક્લાક્ષઃસ્થિરકુટિલાલિનીલકેશો ।

લક્ષ્મીવાઞ્જલદમૃદંગસિંહઘોષઃ ॥

સુપ્તઃસન્સકમલહંસચક્રવાકાન્ ।

સંપश्येદપિચજલાશયાન્મનોજ્ઞાન્ ॥

રક્તાંતનેત્રઃસુવિભક્તગાત્રઃ ।

સ્તિગ્ધચ્છાવિઃસત્વગુણોપપન્નઃ ॥

ક્લેશક્ષમોમાનયિતાગુરુણાં ।

જ્ઞેયોબલાસપ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥૩૪॥

જેનાં નેત્ર ઘોળાં, જેના કેશ મળ્યૂત—અને કાળા
બ્રમર જેવા, જે ધનવાન છે, તેમજ જેના શબ્દો મેઘ,
મૃદંગ અને સિંહ પ્રમાણે ગંભીર હોય, જે સ્વપ્નમાં કમલ,
હંસ, ચક્રવાક પદ્મિયુક્ત મનોહર જલાશય ઇલાદિક જેનાર,
જેની નેત્રઆંત્રુ રાતી, જેનું શરીર સુંદર ને કાન્તિ યુક્ત;
અને જે સત્વગુણી, ક્લેશ સહન કરનાર અને ગુરુભક્ત
ઐટલાની કદ પ્રકૃતિ છે એમ જાણવું. ૩૪.

**મિશ્રપ્રકૃતિ—અને પડેલી પ્રકૃતિથી કંઈ
હાની થતી નથી.**

દ્વયોર્વાતિસૃણાંવાપિપ્રકૃતીનાંતુલક્ષણૈઃ ।

જ્ઞાત્વાસંસર્ગજાન્વૈદ્યઃપ્રકૃતીરપિદર્શયેત્ ॥

વિપજાતોયથાકીટોનવિષેણવિપચ્ચતે ।

તદ્વત્પ્રકૃતયોમર્ત્યશકુવંતિનવાધિતું ॥૩૫॥

જે મનુષ્યની બે અથવા ત્રણ પ્રકૃતિનાં લક્ષણો મિશ્રિત
થતાં મળે તેને તે પ્રમાણે મિશ્ર જાણવી. જેમ વિપમાંથી
હત્પત્ર થયેલો કીટો વિષથી મરતો નથી તેમ જે મનુષ્યની
જેવી પ્રકૃતિ પડી છે તેવી પ્રકૃતિથી તેને કંઈ ઇજા થતી
નથી. ૩૫.

વર્ણ અને પ્રકૃતિ અકસ્માત બદલાયથી થતું
પરિણામ.

પ્રકૃતેર્વ્યત્યયોયસ્યવર્ણસ્યચવ્યતિક્રમઃ ।
અકસ્માદ્યઃકૃશઃસ્થૂલઃસ્થૂલશ્ચાપિકૃશોભવેત્ ॥
પદ્મિર્માસૈનરોયાતિપંચત્વંસહરિભજેત્ ।
નરાણાંપાદતશ્ચોર્દ્ધનારીણાંમુખતસ્ત્વધઃ ॥
શોથઃસર્પતિતૌરામંભજેતાંનાન્યમૌષધં ।
વદ્વાશીક્ષીયમાણોયોમેધ્યશોથેતિવાભવેત્ ॥
નરોવાપ્યથનારીવાભજેદ્રામંનચૌષધં ।
શીતેદેહેભવેત્સ્વેદોલલાટેચાતિપિચ્છિલઃ ॥
કફઃકંઠગતોયસ્યતસ્યપુણ્યમહૌષધ ।
રાત્રૌદાહાદિવાશીતંભવેદ્યસ્યારુણૌદૃશૌ ॥
જિહ્વાકૃષ્ણાશ્વરસ્પર્શાદાનમેવતદૌષધં ।
નિદ્રાનાશોહૃદિસ્તંભોવિષ્ટંભોગૌરવાઽરુચી ॥
અરતિર્બલહાનિશ્ચયસ્યતસ્યૌષધંહરિઃ ॥૩૬॥

જે મનુષ્યના વર્ણ અને પ્રકૃતિ અકસ્માત બદલાય તેમજ
સ્થૂલ છતાં અકસ્માત કૃશ કેવા કૃશ છતાં સ્થૂલ થાય તે
તે જ મહિને મરશે એમ જાણવું; તે માટે તેણે અહર્નિશ
હરિસ્મરણ કરી લેવું. પુરૂષના પગથી ઊંચે અને સ્ત્રીના

મુખથી નીચે તેમજ સ્ત્રીના કિંવા પુરૂષના મધ્યભાગે જો સોજો આવે તો કિંવા બહુ આહાર કરતાં પણ દિવસો દિવસ ક્ષીણ થતા જાય તો તેણે રામનામ શિવાય બીજું કંઈ પણ ઔષધ કરવું નહીં. જેનો દેહ શીતલ થઈને સર્વાંગ પરશેવાના જેવ આવે તો—અને વળી, તેના કપાળ ઉપર પરશેવાના જેવ અને તેના કંઠ પર્યંત કફ આવે તો સમજીને પુણ્ય કરાવવું એ જ ઉત્તમ ઔષધ; તેમજ જેને રાત્રીએ દાહ થાય, ને દિવસે ત્હાટ વાય અથવા ડોળા રાતા થાય, જીભ કાળી અને ખરબચડી થાય તેને દાન એ જ ઔષધ. તેમજ નિદ્રાનો નાશ, હૃદય જડ, મલનો અવરોધ, જડત્વ, અરૂચી એન વિનાનો, બલહાનિ વિગેરેનો જેને વિકાર હોય તેને *હરિનામ રમરણુ શિવાય બિજું ઔષધ નથી. ૩૬.

સાધ્ય રોગીનાં લક્ષણ.

સૌમ્યાદાષ્ટિર્વદતિચકલંહસ્તપાદૌસદોષ્ણૌ ।

સ્વલ્પોદાહઃસુરસવદનંકોમલાયસ્યજિહ્વા ॥

નાસાશ્વાસોવહતિસરલંસ્વેદહીનોજ્વરોસૌ ।

સાધ્યોરોગીભવતિનિયતંયસ્યનિદ્રાપિકાલે ।૩૭

*કેટલાંક દરદો એવાં હોયછે કે, જેનો ઉપાય કરવો સમજણ પડતો નથી, તેથી ગ્રંથ કર્તાનો એવો મત હશે પણ ખરું તો એટલું જ છે કે, જેમ અને તેમ રોગીને બચાવવા માટે તાત્કાલિક રોગને મટાડનાર ઉપાયો કરવા પાછા હટવું નહીં.

ભા. કર્તા.

જેની દૃષ્ટી સૈમ્ય, સ્પષ્ટ શબ્દ, હાથ પગ સદા ઉજ્જ્વલ,
અદ્ય દાહ, મુખ સારા રસવાળું, જીભ કોમલ, જેનો શ્વાસ
નાકથી બરાબર આવેછે, ધામ રહિત જ્યાર જેને છે ને નિદ્રા
કાલે જેને બરાબર નિદ્રા આવેછે આ વિગેરે ગુણો જેનામાં
હોય તે રોગી સાધ્ય જાણવો. ૩૭.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

અસાધ્ય નાડીનાં લક્ષણ.

ધરાચેદેકયાગત્યાત્રિંશદ્વારંકરેસ્ફુરેત્ ।
તદાસાધ્યાંવિજાનીયાદન્યથાત્વન્યથાવદેત્ ॥
અતિમંદાતિસૂક્ષ્માચસ્થિત્વાવિતુદિવૈજતે ।
ચંચલાશીતલાવાપિનાડીપંચત્વકારિણી ॥
સ્થાનાત્સ્થાનંત્રજન્વાપિનાનાગત્યૈકદેશકે ।
સ્પંદેન્નાડીતદાઽસાધ્યમાસ્મૃતામુનિપુંગવૈઃ ॥
પૂર્વમાયોસ્તતૌવાયોઃશ્લેષ્મણશ્ચતતોત્રજેત્ ।
સ્થાનંનાડીક્રમાન્મંદાકદાચિચ્છાપિવોગેની ॥
સૂક્ષ્માવાચક્રરૂઢેવસ્વસ્થાનેચેદ્ધરાત્રજેત્ ।
તદાપિમુનયઃપ્રાહુર્નાસાધ્યત્વંવિચક્ષણાઃ ॥૩૮॥

જે નાડી એક જ ગતીમાં ત્રીશ વખત એક જ સ્થાનમાં
ફરકે—ધમકે તો સાધ્ય, અને નાના ગતીથી આવે તો
અસાધ્ય, અતિમંદ કિંવા અતિ સૂક્ષ્મ અથવા રૂઢિ રૂઢિને

વિજળીની માફક ચાલે અથવા ચંચલ થઈ શીતલ થઈ અથવા એક સ્થાન મુકી બિજે સ્થાને જાય તો અથવા એક જ સ્થાનમાં રહી નાના ગતીથી ચાલે તો તે અસાધ્ય. હવે તેમાં વળી વિશેષ:—પ્રથમ સ્પર્શ વેળા પિત્તસ્થાનમાં, સ્વારપછી વાતસ્થાનમાં, સ્વારપછી કફસ્થાનમાં, આવા ક્રમથી નાડી ચાલે ને કદી મંદ, શીઘ્ર અથવા સૂક્ષ્મ ચાલે; અથવા નાડી પોતાના સ્થાનમાં *ચક્ર ઉપર બેઠા પ્રમાણે ભ્રમણ થતી બાસે તો અસાધ્ય છે એમ જાણવું નહી. ૩૮.

શીઘ્રાનાડીમલોપેતામધ્યાદ્વેડગ્નિસમોજ્વર: ।

શીતલાવાભવેત્તસ્યાદ્વિતીયોદિવસેમૃતિ: ॥૩૯॥

જેમનુબ્યને મધ્યાન્હકાલને વિષે અગ્નિ સમાન જ્વર આવે, જેની નાડી મલયુક્ત છતાં શીઘ્ર ગતીથી ચાલે, અથવા શીતલ થાય તો તે બીજે ૦૮ દિવસે મૃત્યુને પામે. ૩૯.

કફપૂરિતકંઠસ્યસોષ્ણાસર્પિશ્વાશુગા ।

અસાધ્યાવાકરેડદૃશ્યાવિકાસિતમુખસ્યચ ॥

તીવ્રત્વંદધતીયાગ્રેકદાચિચ્છીતલાભવેત્ ।

યસ્યસ્યાત્પિચ્છિલઃસ્વેદઃસપ્તરાત્રંસજીવતિ ॥

અગ્રેનાડયિદાનાસ્તિમંદમન્યત્રસર્પતિ ।

ત્રિરાત્રેણમૃતિસ્તસ્યશૈલ્યમંતર્બહિઃક્રમઃ ॥

*ચક્ર ઉપર કોઈ બેસે ને જેમ આંકે ચઢે તેમ નાડી પોતાના સ્થાનમાં આંકે ચઢે તો.

દેહેશૈસંમુલ્લેશ્વાસોનાડીતીત્રાવિદાહિની ।

યામાર્દ્ધજીવિતંતસ્યતૃષાહિકાવતોપિચ ॥૪૦॥

જેનો કંઠ, કફથી ભર્યો હોય, જેની નાડી ઉષ્ણ અને સર્પની ગતી માફક જે વેગથી ચાલતી હોય તો તે અસાધ્ય છે એમ જાણવું. જેની નાડી અગ્રભાગે શીઘ્ર અને શીતલ ચાલતી હોય અને જે ચીકણો પરસેવો નિકળતો હોય તો તે સાત દિવસ સુધી જ બચશે એમ જાણવું. જેની નાડી અગ્રભાગે ૧માત્રમ પડતી નથી અને બિન્ન ભાગમાં મંદ ચાલે, અથવા માંહે ઊંડી રહિને બહાર શ્વાસાદિક ઉપદ્રવ થાય તો તે ત્રણ રાત્રી સુધી રહિને ૨મૃત્યુને પામે, અને જેનો દેહ શીતલ, મુખથી શ્વાસ, નાડી દાહયુક્ત અને તીવ્ર હોય તો અથવા તૃપા અને ગુચકી—વાઘણથી પીડિત હોય તો તે અર્ધ પ્રહર સુધી જ જીવે. ૪૦.

હિમવચ્છીતલાનાડીજ્વરદાહેનતાપિનઃ ।

ત્રિદોષરુગ્વિભજતોમૃત્યુરેવાદિનત્રયાત્ ॥

સ્વસ્થાનવિચ્યુતાનાડીયગ્રદાવહતિવાનવા ।

જ્વાલાચહૃદયેતીત્રાતદાજ્વાલાવધિસ્થિતિઃ ।૪૧।

જે મનુષ્ય જ્વરના દાહ વડે કરીને તૃપ્ત છે વા ત્રિદોષ-

૧ નાડી જેતાં વૈધ રોગીનો હાથ ઝાલી તપાસતી વખતે નાડી ડુબી જ્યેઠી ઘાગે તે.

૨ પછી તે રોગી મોડો બહેલો મરે તેને કંઈ નિયમ નથી.

યુક્ત છે, એવા મનુષ્યની નાડી સ્વસ્થાન મુકીને ચાલે અ-
થવા ચાલે જ નહીં અને હૃદયમાં અત્યંત દાહ હોય તો તે
મનુષ્ય, દાહની શાન્તિ સુધી જ રહે. ૪૧.

અંગુષ્ઠમૂલમારમ્ભ્યસાર્દ્ધચંગુલતાવાહિઃ ।

યદાનાડીતદાતસ્યયામાર્દ્ધેનમૃતિર્ભવેત્ ॥

મારપ્રવાહમૂર્ચ્છાભયશોકપ્રમુલકારણાન્નાડી ।

સંમૂર્ચ્છિતાપિગાઢંપુનરપિસાજીવિતંધત્તે ॥

ભૂતાવેશયુતસ્યાપિનષ્ઠશુક્રસ્યનાડિકા ।

ત્રિદોષગમનાચાપિસૂક્ષ્માપ્યેવનમૃત્યુદા ॥૪૨॥

જેની નાડી અંગુષ્ઠ મૂલથી આઠી આંગળ આગળ ચા-
લતી હોય તે અર્ધ પ્રહરમાં મૃત્યુને પામેછે, પરંતુ જે ભાર
ઉપાડવાથી, અથવા મૂર્ચ્છા, ભય, શોક ઇત્યાદિક કારણોથી
ઉપર પ્રમાણે નાડી ચાલતી હોય તો તેના મૃત્યુ માટે ભીતિ
રાખવી નહીં, અર્થાત્ ઉપલા કારણથી જે ઉપર કહ્યા પ્ર-
માણે નાડી ચાલતી હોય તો તેને કંઈ પણ હરકત થવાની
નથી એમ જાણવું. જેને ભૂત—*બ્રાંતી લાગી હોય, અ-
થવા ધાતુ ક્ષીણ હોય જેની નાડી ત્રિદોષ યુક્ત સૂક્ષ્મ પણ
ચાલતી હોય તોપણ તેને મૃત્યુનો ભય નથી. ૪૨.

સ્વસ્થાનહીનાશોકેનહિમાક્રાંતેચનિર્ગદા ।

*ભૂતને બ્રાંતિ તરીકે ભાષાંતર કર્તાવું માનવું છે. ગ્રંથમાં
ભૂતની ગણના છે.

યદ્રવેન્નિશ્ચલનાનાડીનોભયંતત્રકિંચન ॥

સ્તોકંવાતકફૌયત્રપિત્તંવહતિદારુણં ।

પિત્તસ્થાનંવિજાનીયાત્તદાભિષજ્યમાચરેત્ ॥

સ્વસ્થાનચ્યવનંયાવદ્ધમન્યાનોપજાયતે ।

તત્સચિદ્વસ્યસત્ત્વેપિનાસાધ્યત્વમિતરીતં ॥૪૩॥

જે નાડી રાગ વિના શોકકિંવા ત્હાઢનાયોગથી સ્વસ્થા-
ન બ્રહ્મ થઇને નિશ્ચલ થઇ હોય, તોપણ તેની બીતિ નથી.
જે નાડીમાં વાત અને કફ કમી છતાં પિત્ત સ્વસ્થાનમાં પ્રવ્યવ
હોય તો તે રાગીને ઔષધ આપવું. નાડી ત્રિદોષયુક્ત છતાં
પણ તે બ્યાં સુધી તેણે પોતાનું સ્થાન મુક્યું નથી ત્યાં સુ
ધી તે અસાધ્ય છે એમ જાણવું નહીં. ૪૩.

આહારથી નાડીની ગતીના લક્ષણ.

કેકિગામધુરાહારેતિક્તેસ્થૂલાદિગાભવેત્ ।

અમ્લેભેકગતિઃકોષ્ણાકટુકૈર્ભ્રમરોપમા ॥

કપાયેકઠિનામ્લનાલવણેસરલાદ્રુતા ।

एवंद्वित्रिचतुर्योगेનાડીનાનાગતિર્ભવેત્ ॥

द्रव्यैश्चमधुराम्लાદ્યૈર્નાડીશીતાવિશેષતઃ ।

क्षીરેસ્તિમિતવેગાચતથાશીતાબલીયસી ॥

द्रवेऽतिकठिनानाडीकोमलाकठिनाशने ।

द्रवद्रव्यस्यकाठिन्येकोमलाकठिनापिच॥૪૪॥

મધુર ભોજન કરવાથી નાડી મોંની ચાલ માફક ચાલે છે; તિક્ત ભોજનથી સ્થૂલ અને સર્પની ગતી માફક ચાલે છે; અમ્લ (ખાટા) ભોજનથી દેડકાની ગતી માફક અને કિંચિત્ ઉष्ण હોયછે; કટુક ભોજનથી બ્રમરની ગતી માફક; કષાય (તૂરા) ભોજનથી કઠિન અને મંદ ચાલેછે; લવણ ભોજનથી સરલ અને શીઘ્ર ગતીથી ચાલેછે; તેમજ બે, ત્રણ ચાર ઈલાદિ મિશ્રિત રસ યોગથી નાના પ્રકારની ગતીથી ચાલેછે. મધુર અને અમ્લ રસના ભોજનથી શીતલ નાડી ચાલેછે; દૂધ ખાધાથી મંદ, શીતલ અને સદૃઢ ચાલેછે; દ્રવ પદાર્થોથી અતિ કઠિન થાયછે; કઠિન પદાર્થ ખાધાથી ક્રોમલ હોયછે; અને જ્વે પદાર્થ કઠિનતા યુક્ત હોય તોપણ તેથી મિશ્રિત ગતીમાં ચાલેછે. ૪૪.

સપિષ્ઠૈર્ગુહદુર્ગ્ધૈશ્વપૃથુકમ્રષ્ટદ્રવ્યકૈઃ ।

સ્થિરામંદતરાપુષ્પાગૃહૈતેલનધામિની ॥

કૂષ્માંડમૂલકૈર્મદામાષેણલગુહાકૃતિઃ ।

શકૈશ્વકદલૈશ્ચૈવરક્તપૂર્ણેવનાડિકા ॥૪૫॥

જોળ અને દૂધ યુક્ત લોટનો પદાર્થ, પ્હુંવા અને શેકેલા અન્નના ભક્ષણથી સ્થિર અને અતિમંદ નાડી ચાલેછે; જોળ અને તૈલ યુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલેછે; ફૂલોળા અને મૂળાના ભક્ષણયોગથી મંદ નાડી ચાલેછે; અડદ ખાધાથી લગુહાકૃતિમાં ચાલેછે; શાક અને કદલિ (કેળાં)ના યોગથી રક્તપૂર્ણ એટલે કિંચિત્ ઉष्ण અને જડ ચાલેછે. ૪૫.

નાડીની ગતીનું કારણ.

દેહિનાં હૃદયં દેહસુખદુઃખપ્રકાશકં ।
 તત્સંકોચં વિકાસં ચ સ્વતઃ કુર્યાત્પુનઃપુનઃ ॥
 સંકોચેન બહિર્યાતિવાયુરંતર્વિકાસતઃ ।
 તતોનાડ્યાં ચલસસ્ત્રગ્ધરાયાઃ સ્ફુરણં તતઃ ॥
 યથાવીળાગતાં તંત્રં સર્વાં નરાગાન્ પ્રમાષતે ।
 તથા હસ્તગતાં નાડીં સર્વાં નરોગાન્ પ્રકાશતે ॥૪૬॥

દેહધારી પ્રાણીમાત્રનું સુખદુઃખ પ્રકાશક હૃદય છે, તે સ્વ-
 ભાવે કરીને વારંવાર સંકુચિત અને પ્રક્રુક્ષિત, થાય છે. જે
 વખતે સંકુચિત થાય છે તે વખતે વાયૂ બહાર જાય છે અને પ્ર-
 ક્રુક્ષિત થાય છે તે વખતે હૃદયમાં વાયૂ પ્રવેશ કરે છે, તેણે કરીને
 રક્તાભિસારણુ ચાલૂ થઈ નાડી ચાલે છે જેમ કે:—વીણાનો
 તાર ચડાવવાથી સર્વ રાગનો પ્રકાશ થાય છે—તે પ્રમાણે
 હસ્તગત નાડી સર્વ રોગને સ્પષ્ટ કરે છે, અર્થાત્ સર્વ
 રોગને ખતાવી આપે છે. ૪૬.

નાડીજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની રીતિ.

ક્વચિદ્ગ્રંથાનુસંધાનાત્કચિત્કાલાદિજ્ઞાનતઃ ।
 અતીવસૂક્ષ્મયાબુદ્ધ્યાનાડીજ્ઞાનં ભવેદાપિ ॥
 તદ્દુરોરુપદેશેન તથા દેવપ્રસાદતઃ ।
 સ્વાર્જિતેન ચ પુણ્યેન વિના નૈવોપજાયતે ॥

યોરોગિણઃકરંસ્પૃષ્ણસ્વહસ્તંક્ષાલયેદ્દ્રુતં ।

સરોગાન્નાશયેત્સત્સંપર્કમ્ક્ષાલનાદિવ ॥ ૪૭ ॥

કંઈ અંથાનુસંધાનથી, કંઈ કાલાનુસંધાનથી અને કંઈ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના યોગે કરીને નાડીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે જ્ઞાન કંઈ ગુરના ઉપદેશવિના, દેવના પ્રસાદવિના અને પોતાના પુણ્ય સંચયવિના પ્રાપ્ત થતું નથી. જે વૈદ્ય રોગીની નાડી જોયા પછી પોતાના હાથ જલ્દી ધોઈ નાંખે તેજ વૈદ્ય રોગનો નાશ કરે, જેમકે:—કિમ્ચડથી ખરડાયેલા હાથ*ધોઈ નાંખવાથી સાફ—સ્વચ્છ થાય છે, તેમ તે વૈદ્ય રોગીના રોગને સાફ કરી નાંખે છે. હવે દેશ કાલાદિ જ્ઞાન શિવ સંહિતામાંથી ક્ષિયે છિયે.—૪૭.

શ્રી શંકરને પાર્વતી પૂછે.

દેવદેવદયાસિંધોનાડીજ્ઞાનંત્વયોદિતં ।

કાલદેશાદિવિજ્ઞાનંતથાદૂતપરીક્ષણં ॥

*હાલના લેભાગુ વૈદ્ય રોગીનો સ્પર્શ કરીને હાથ તો ધોતા નથી તે નાહ્ય તો ક્યાંથીજ ! રોગીને અડચા પછી હાથ (સાબુથી) ધોવાનો શિવાજ આધુનિક ડાક્ટરોમાં છે તે સારું છે. મારો મત એવો છે કે એવી રોગથી પીડિત રોગીને અડીને નહાવું એટલું જ નહીં પણ તે વખતે પહેરેલાં બધાં કુગડાં ધોઈ નાંખવાં અર્થાત્ જેમ અને તેમ નાડી નિદાન વિગેરે સ્પર્શ કર્મ કર્યા પછી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ થઈ રહેવું.

શકુનાનિચશબ્દાદિપરિક્ષામિહરોગિણાં ।

ચેષ્ટામપિચમાંબ્રૂહિરોગજ્ઞાનાયસાંપ્રતં ॥ ૪૮ ॥

શ્રી શંકરને પાર્વતી પૂછે છે કે.—હે દેવ દેવ દયા સિધો ! આપે મને નાડીજ્ઞાન કહ્યું પણ હવે કાલ દેશાદિકનું જ્ઞાન અને દૂત પરીક્ષા, શુકન પરીક્ષા તેમ જ રોગીની શબ્દાદિક અને ચેષ્ટાની પરીક્ષા રોગ પરીક્ષાને માટે મને કૃતિ સંભળાવો. ૪૮.

પાર્વતીના પૂછવાથી યુગરૂપ કાલજ્ઞાન શિવજી કહે છે.

કૃતશ્લેષ્માબલીત્રેતાયુગેવાયુર્બલાન્વિતઃ ।

દ્વાપરેદ્વંદ્વશોદોષાઃસંચરંતિજનેષુચ ॥

વાતાપિત્તેયુગસ્યાદૌમધ્યેપિત્તકફાવિતિ ।

પ્રવલૌદ્વાપરસ્યાંતેકફવાતૌવિરાનને ॥

પિત્તાઽધિક્યંકલૌપાતઃકલેરંતેભવિષ્યાતિ ।

તદાહ્વલ્પાયુષોલોકાભવિષ્યંસલ્પબુદ્ધયઃ ॥

યુગરૂપસ્થકાલસ્યવિજ્ઞાનંભાપિતંમયા ।

ઇદમબ્દસ્વરૂપસ્યવક્ષ્યેઽહંત્વમતઃશૃણુ ॥ ૪૯ ॥

હવે શિવ ઉત્તર દેહે કે.—હે પાર્વતી ! કૃત યુગ એટલે સત્યયુગમાં કદ જળવાનું હતો, ત્રેતાયુગમાં વાયુ જળવાનું હતો, અને દ્વાપરમાં એ એ દોષ મળીને તે મનુષ્યના દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમકે.—દ્વાપરને પ્રારંભે વાતપિત્ત; મધ્યમાં

પિત્ત કફ અને અંતમાં કફ વાયુ પ્રબલ છે, કલિયુગમાં પિત્ત પ્રબલ થશે, અને કલિયુગને અંતે સન્નિપાત થશે. તેથી લોકો અદ્વાયુષી અને અદ્ય બુદ્ધિનાં થશે. આ પ્રમાણે મેં તને યુગરૂપ કાલ જ્ઞાન કહ્યું ને હવે સંવત્સરરૂપ કાલ જ્ઞાન કહું છું તે સાંભળ. ૪૯.

સંવત્સરરૂપ કાલજ્ઞાન.

વસંતર્તૌકફંવિદ્ધિગ્રીષ્મેપિત્તંશરદ્ધપિ ।

મારુતંબાલિનંતદ્વત્પ્રાવૃદ્વર્ષાહિમેષુચ ॥

શ્લેષ્માપૂર્વાહ્નિકેપિત્તમધ્યાહ્નેચર્નિશીથકે ।

અપરાહ્નેઽપરાત્રૌચપૂર્વરાત્રૌમરુદ્ધલી ॥૫૦॥

વસંતઋતુમાં કફ બલવાન હોય છે, ગ્રીષ્મ અને શરદ્ઋતુમાં પિત્ત બલવાન હોય છે, અને પ્રાવૃટ, વર્ષા ને હેમન્તઋતુમાં વાયુ બલવાન હોય છે, આ પ્રમાણે પૂર્વાહ્ન એટલે દિવસના પ્રથમ તૃતિયાંશમાં કફ બલિષ્ઠ હોયછે, તેમજ અપરાહ્ન એટલે દિવસનો ત્રીજા તૃતિયાંશ અને પૂર્વરાત્ર એટલે રાત્રીના પ્રથમ તૃતિયાંશ, અને અપરાત્ર એટલે રાત્રીના છેવટના—અર્થાત્ ત્રીજા તૃતિયાંશમાં વાયુ બલવાન હોયછે. ૫૦.

દેશજ્ઞાન.

કાલજ્ઞાનંમયાપ્રોક્તંદેશજ્ઞાનમતઃશ્રણુ ।

દેશઃસાધારણાનૂપજાંગલૈસ્ત્રિવિધોમતઃ ॥
 નાનાવૃક્ષગર્ભૈઃકીર્ણઃસ્વાદ્વંબુપ્રચુરશ્ચયઃ ।
 સઆનૂપોમરુચ્છ્રેષ્ઠામયપ્રાયોમતોબુધૈઃ ॥
 અલ્પવારિનગોદેશોજાંગલઃપરિકીર્તિતઃ ।
 તત્રરોગાઃપ્રજાયંતેવાતપિત્તાસ્ત્રગુદ્રવાઃ ॥
 સમવૃક્ષજલોદેશોબુધૈઃસાધારણોમતઃ ।
 તત્રદોષસમત્વેનસમત્વંહિરુજાંભવેત્ ॥
 એવંજ્ઞાત્વાભિષકુર્યાચ્ચિકિત્સામપિરોગિણઃ ।
 જયેદ્રોગાન્નસંદેહશ્ચાન્યથામોહમાપ્નુયાત્ ॥૫૧॥

કાલજ્ઞાન કહ્યું, હવે દેશજ્ઞાન કહું છું તે સાંભળ—સાધારણ, અનૂપ અને જાંગલ એવા ત્રણ પ્રકારના દેશ છે. જે દેશમાં પુષ્કળ વૃક્ષ અને પુષ્કળ મીઠું પાણી હોય છે તેને “અનૂપ” દેશ કહે છે. આવા દેશમાં વાયુ અને કફ સમ્બન્ધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં વૃક્ષ અને પાણી અલ્પ છે તેને “જાંગલ” કહે છે. આવા દેશમાં વાત, પિત્ત અને રક્ત સમ્બન્ધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં વૃક્ષ અને પાણી સમ—સરખાં છે તેને “સાધારણ” દેશ એમ કહે છે. એમાં રોગ પણ સાધારણ થાય છે. આ પ્રમાણે કાલ અને દેશનો વિચાર કરીને જે વૈદ્ય રાગીની સિકિત્સા કરશે તેજ રોગને જીતશે અર્થાત્ રોગને મટાડશે—નિર્મૂલ કરશે. અન્યથા મોહને પ્રાપ્ત થશે. ૫૧.

દૂતપરીક્ષા.

શ્રેષ્ઠ દૂતનાં લક્ષણ.

શુક્લંવાસોવસાનઃશુચિરપિગૌરઃશ્યામલોવાસુરૂપઃ ।
સ્વજ્ઞાતિર્વાસ્વગોત્રોધૃતિમતિયુક્તોઽલંકૃતોમંગલાદ્યઃ ॥
પદ્મ્યાંવાગોઽશ્વ્યાનૈર્નૃભિરપિદૂતોપ્યાગતઃસ્વિગિતશ્ચ।
પ્રાજ્ઞેતુષ્ઠઃસ્વતંત્રઃચરવરહત્કઃકાર્યકર્તાવિધિજ્ઞઃ॥૫૨॥

વૈદ્યને બોલાવવા માટે આવેલા દૂતે—મનુષ્યે, જે ધોળાં વસ્ત્રો પહેરેલાં હોય, પવિત્ર ગૌર વર્ણે છતાં સ્વરૂપવાન રો-
મીની શાતીનો કિંવા સગોત્રી, ધૈર્યવાન, બુદ્ધિમાન, અલં-
કાર ધારણ કરેલા હોય, માંગલીક દ્રવ્યયુક્ત, ચાલીને કિંવા
માડી, ઘોડે, પાલખી ઇત્યાદિક ઉપર બેશીને આવ્યો હોય,
તેમ જ શુભ ચેષ્ટાવાન, સંતુષ્ટ અને સ્વતંત્રતાવાળો હોય તો
તે દૂત શ્રેષ્ઠ છે. ૫૨.

સ્વસ્થપ્રાઙ્મુખમાસીનંસમેદેશેશુચૌશુચિં ।

ઉપસર્પતિયોવૈદ્યંસચકાર્યકરઃસ્મૃતઃ ॥ ૫૩ ॥

પૂર્વે મુખ કરીને સ્વસ્થપણે શુદ્ધ ભૂમિ ઉપર બેઠેલા વૈ-
દ્યને જે દૂત બોલાવવા આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે. ૫૩.

ગૃહીત્વાફલપુષ્પાદ્યંદ્રવ્યંવાભિષજોઽગ્રતઃ ।

નમ્રીભૂતોવદેદ્વાક્યંસચકાર્યકરઃસ્મૃતઃ ॥૫૪॥ .

ફલ, પુષ્પ, કિંવા દ્રવ્ય ઇત્યાદિક હાથમાં લઇને વૈધ સ-
ન્મુખ અતિનમ્ર પણે જે દૂત વાતચીત કરે તે દૂત શ્રેષ્ઠ
જાણુવેા. ૫૪.

સ્વિન્નામધ્યદિનેપ્રાપ્તોજ્વલનસ્યસમીપતઃ ।

અભિતપ્તપ્રશસ્તઃસ્યાદૂતઃશ્લેષ્મામયેસતિ ॥

રક્તપિત્તાતિસારેષુપ્રમેહેગ્રહણીગદે ।

પ્રશસ્તોજલરોધેષુદૂતોવૈદ્યમુપાગતઃ ॥

કફરોગેપ્રશસ્તોયઃસપિત્તેચવિર્ગર્હિતઃ ।

વાતરોગેવરોદૂતઃસૌમ્યેવહતિમારુતે ॥૫૫॥

જે દૂતનું અંગ પરસેવાથી ભિન્નયું હોય, મધ્યાન્હકાલ
પ્રાપ્ત થયો હોય અથવા અગ્નિ સમિપ બેઠેલા વૈધ પાસે,
કફથી પીડિત રોગીને જોવા માટે જે દૂત બોલાવવા આવે
તે શ્રેષ્ઠ છે. તેમ જ રક્તપિત્ત, અતિસાર, પ્રમેહ અને સંગ્ર-
હણી રોગમાં પિડાતા રોગીને જોવા માટે બોલાવવા આ-
વનાર, વળી જ્યાં જલનો અવરોધ છે તે ઠેકાણે બોલાવવા
આવનાર પણ શ્રેષ્ઠ છે. જે દૂત કફરોગમાં શ્રેષ્ઠ તે પિત્તરો-
ગમાં નિહિત છે જે દૂત મંદ મંદ પવન વાતામાં આવે તે
વાત રોગમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૫.

કથે કથે વખતે આવેલો દૂત સારો ને નહારો છે
તેના પ્રકાર.

પિત્તરોગેષુપૂર્વાદ્ગેવાતિકેષ્વર્દ્ધરાત્રકે ।

કફરોગેઽષરાહ્ણેચપ્રાપ્તોદૂતોવરોમતઃ ॥

વતાતંકેષુમધ્યાદ્વેચાપરાહ્ણેસમોઽધમઃ ।

ક્રમાત્પિત્તેપૂર્વરાત્રૌનિશીથેચસમોઽધમઃ ॥

અષરાત્રૌચપૂર્વાહ્ણેકફરોગેસમોઽધમઃ ।

एवंज्ञात्वाभिषग्गच्छेद्यशोर्थीरोगिणोगृहं ॥५६॥

પિત્તરોગી તરફથી પૂર્વાહ્ણકાલે આવેલો હૂત, વાતરોગી તરફથી અર્ધરાત્રિયે આવેલો હૂત અને કફરોગી તરફથી અપરાહ્ણકાલે આવેલો હૂત શ્રેષ્ઠ છે. વાતરોગી તરફથી મધ્યાહ્ણકાલે આવેલો હૂત સાધારણ છે, અપરાહ્ણકાલે આવેલો હૂત નીચ છે. પિત્તરોગી તરફથી પૂર્વરાત્રીયે આવેલો હૂત સાધારણ, ને અર્ધરાત્રિયે આવેલો નીચ છે. કફરોગી તરફથી *અપરાત્રિયે આવેલો સાધારણ અને પૂર્વાહ્ણકાલે આવેલો હૂત નીચ છે એમ જાણવું. ૫૬.

હૂતે બોલેલા વાક્યના અક્ષરોને ગણીને સાધ્યાસાધ્ય
જેવાની રીતિ.

दूतमुखाक्षरसंख्यात्रिधाविभाज्यातच्छेषेपश्येत् ।

विषमेषजीवतिस्त्रियतेरोगीसमेचगून्येच ॥ ५७ ॥

જે હૂત વૈધ પાસે આવીને જે વાક્ય બોલે તેના અક્ષર ગણીને તે અક્ષરને ત્રણે ભાગતાં—અર્થાત્ ભાગાકાર કરતાં

* રાત્રીનો ત્રિજે ભાગ.

વિપમ (બાકી) રહે તો રોગી સારો થશે, અને જે સમ કિંવા શૂન્ય રહેતો રોગીનો રોગ સારો થવો કઠિન. ૫૭.
 દાખલો—૨૫. ભાગ્યા ૩. તો ભાગાકાર કરતાં બાકી એક રહે તે ખોટું— અને ૨૪. ને ૩. ભાગતાં કંઈપણ શેષ રહેતું નથી માટે તે શ્રેષ્ઠ છે. ૫૭.

રોગી એક પ્રહર પણ ક્યારે ન જીવે ?

एकश्वेदसकृद्ब्रुयाच्चलशीघ्रंचिकित्सक ।

यामादूर्ध्वतदामृत्युंजानीयाद्रोगिणोभिषक् ॥ ५८ ॥

જે, રોગી તરફથી વૈદને બોલાવવા જે દૂત આવે, તે, વૈદને (ઉતાવળથી) “ ચાલો, ચાલો ” એમ એ રહે તો તે રોગી એક પ્રહર પણ જીવે! મુસ્કેલ છે. ૫૮.

કેવા દૂત સાથે જવું અને કેવા દૂત સાથે ન જવું ?

एकश्वेदागतोदूतोवंशयष्टिकरस्तदा ।

दिवसेसप्तमेमृत्युंजानीयात्तस्यरोगिणः ॥

बालावृद्धाःस्त्रियःषण्ढाश्चक्षारोद्वौत्रयश्चवा ।

दुष्टवाक्यप्रवक्तारोरक्षोऽग्निमदિકस्थिताः ॥

शस्त्रास्त्रधारिणोभस्मपाषाणास्थिकरास्तथा ।

रुजार्ताबधिरादीनाःकुचैलाःक्षुत्तृषादिताः ॥

श्रांताहीनाधिकांगाश्चभ્રાંતાવિકૃતલોચનાः ।

સ્વરોપ્રમહિષારૂઢાઃપ્રુતગદ્રદવચિનઃ ॥

નગ્રાઃપાષંડિનોભગ્નાઆર્દ્રાંગાસ્તૃણસ્વાંડેનઃ ।

દૂતાહિગર્હિતાણ્તેનૈતૈર્વૈધોત્રજેત્સહ ॥ ૫૯ ॥

જે દૂત વૈધને તેડવા આવે તેના હાથમાં જો, વાંસની સોટી-લાકડી હોય તો તે રોગી સાતમે દિવસે મરશે એમ જાણવું. બાલક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, નપુંસક કિંવા વૈધને તેડવા-ખો-લાવવા ચાર, બે, ત્રણ ઇલાદિ દૂત આવે તો, અથવા દૂત દુષ્ટ વાક્ય બોલે, અને તે નૈઋત્ય, આગ્નેય-અને દક્ષિણ *દિશા સ્થિત હોય, અથવા શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, બસ્ત્ર અને પાપાણુ હાથમાં હોય, અથવા રોગી તરફનો દૂત, †સ્વયં રોગી હોય, બહેરો, દીન, કુવસ્ત્રયુક્ત, ક્ષુધા અને તૃપાથી ખીડિત, શ્રમિત, હીનાંગ કિંવા અધિકાંગવાળો, ભ્રમિષ્ટ, નેત્રવિકારી; ‡ખાલેય, છોટ, ભેંશ ઉપર બેઠેલો હોય કિંવા મદગદિત સ્વરથી સ્પષ્ટ બોલતો ન હોય, નાગો, પાષંડી, બક્ષ, આર્દ્રાંગી, હાતથી તૃણ તોડનાર એવો જો રોગી તરફથી દૂત આવે તો તેની સાથે વૈદે જવું નહીં કારણ કે તે નિંદિત છે. ૫૯.

નલ્લદ્વિજોર્ધ્વાંગવિઘર્ષકાયે ।

ગ્રાણસ્પૃશોભૂમિવિલેખકાશ્ચ ॥

સમ્યાસિનઃપાણિવિમર્દકાશ્ચ ।

* ઉભે હોય. †જતે જ રોગી હોય. ‡મધેકુ.

નચ્ચિછદશ્વાસિતવાસસશ્ચ ॥
 ચર્માદિહસ્તાઃપરિષેકકાલે ।
 નિશાપ્રિયેભોજનકાલણ્વ ॥
 યામ્યાંદિશિપ્રેયસિપૃષ્ઠભાગે ।
 ચાત્યુચ્ચદેશોભિષજઃસ્થિતાશ્ચ ॥
 પક્ત્વસારંહિફલંગૃહીત્વા ।
 યંવૈઘ્નગેહેમનુજાઃપ્રયાંતિ ॥
 નતૈઃસજૂર્વૈઘ્નવરઃગ્રગચ્છે ।
 ઘ્નશઃપ્રહાનિર્ભવિતાહિત્ર ॥
 સવ્યેઽપસવ્યેપૃષ્ઠેઽગ્રભાગે ।
 દૂતોયદાતિષ્ઠતિલોલદૃષ્ટે ॥
 કાંતેતદારુક્(?)પંચત્વકષ્ઠ ।
 માયુષ્યમેવંક્રમતોવ્યવસ્યેત્ ॥ ૬૦ ॥

નખ, દાંત અને ઉર્ધ્વાગ ખજવાળનાર, નાકને, સ્પર્શ
 કરનાર, ભૂમી ઉપર હાતથી અથવા પગ ધ્યાદિકથી રેખા
 લીટીઓ કાઢનાર, સંન્યાસી, હાથ ચોળનાર, નખ તોડના-
 ર, કાળા વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, સ્નાનકાલે—ભોજન સમયે
 આવનાર, વૈધની જમણી બાજુએ, કિંવા પૃષ્ઠ ભાગે, કિં-
 વા વૈધથી અતિ ઊંચે* બેસનાર, અને પકવ છતાં જેમાં

* અર્થાત્ વૈધની પાસે જે દૂત જાય તે વૈધના સ્થાનમાં જે
 કોઈ ઊંચે ઠેકાણે બેસીને રોગીને માટે પૂછપરછ કરે તેને જ
 આ ઠેકાણે ઊંચી જગ્યા ગણવી બીજી નહીં. ૭૫૦ કં

સાર—તત્વ—મિઠાસ નથી એવું ફલ હાથમાં રાખી વૈધને તેડવા આવનાર વિગરે પ્રકારના દૂત સાથે (ચતુર) વૈધે જતું નહીં, કારણ કે તેની સાથે જવાથી યશ મળનાર નથી—જે દૂત વૈધને બોલાવવા આવે તે જો વૈધની ડાબી બાજુએ ઉભો રહે તો (રોગીનો) રોગ કઠિન છે એમ જાણવું. જમણી બાજુએ ઉભો રહિને રોગી માટે કંઈ પૂછપરછ કરે તો રોગીનું મૃત્યુ છે એમ જાણવું. જો તે દૂત વૈધને પૂઠે ઉભો રહિ રોગી માટે પૂછે તો રોગીનું કષ્ટ સાધ્ય છે એમ જાણવું તેમ જ જો સન્મુખ આવી પૂછપરછ કરે તો સુખસાધ્ય છે એમ જાણવું. ૬૦.

કેવા સમયમાં દૂતે વૈધને તેડવા ન જવું ?

यमदिशाभिमुखं तं शुचौ भुवि ।

ज्वलनप्रज्वलनेपचनोऽस्थितं ॥

यत्पસર્પતિવૈદ્યમયો પ્રિયે ।

तमिह दूतमवेहियमानुगं ॥

नग्रं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु चोद्यतं ।

प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्विन्नं विक्रवमेव च ॥

कुर्वन्त पैतृકદૈવકાર્યં ચોત્પાતદર્શને ।

मध्याह्ने च निशीथे च संध्ययोः कृतिकर्षके ॥

આર્દ્રાશ્લેષામધામૂલાત્રિપૂર્વાભરણીષુ ચ ।

ચતુર્થ્યાંચનવમ્યાંચષષ્ઠ્યાંસંધિદિનેષુચ ॥

કુર્વંતંવનિતાસંગંક્રૂરેકર્મણિવોદ્યતં ।

યૈવૈદ્યમુપસર્પતિદૂતાસ્તેચાપિગર્હિતાઃ ॥ ૬૧ ॥

જે વૈદ્ય અપવિત્ર જૂમી ઉપર દક્ષિણાભિ મુખ કરી બેઠો હોય તે પ્રસંગે, અગ્નિ સળગાવતો હોય તે પ્રસંગે, સ્વયંધાક-રાંધતો હોય તેવે પ્રસંગે, જે કોઈ દૂત આવે તો તેને યમનો દૂત છે એમ જાણવું-અર્થાત્ તે નિંદિત છે. વળી તેમ જ જે વૈદ્યે નગ્ન જૂમિપર શયન કર્યું હોય, મજામૂત કરવા માટે (વૈદ્ય) પ્રવૃત્ત થયો હોય, જે વૈદ્યે (માથાના) કેશ છૂટા મુક્યા હોય જે વૈદ્યે (શરીરમાં) તૈલમર્દન કર્યું હોય, જે વૈદ્યને પરશેવો થયા છતાં વ્યા. કૃલ થયો હોય, પૈતૃક અથવા દેવકર્મ કરવા વૈદ્ય બેઠો હોય તે વખતે, અથવા દેવી ઉત્પાત ચાલુ છતાં મધ્યાન્હકાલે, મધ્યરાત્રે, સધ્યાકાલે કૃતિકા, આર્દ્રા, આસ્લેષા, મઘા, મૂલ, ત્રિપૂર્વા, જરણી વિગેરે નક્ષત્રો હોય તે વેળા, કિંવા ચતુર્થિ, નવમી, ષષ્ઠી, અમાવાસ્યા, પૌર્ણિમા ઇત્યાદિક તિથિ હોય તે દિવસે, અથવા વૈદ્ય સ્ત્રીસંગ કરતો હોય તે વખતે, કિંવા કૂર કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થયો હોય તે વખતે જે કોઈ દૂત-મનુષ્ય (વૈદ્યને) બોલાવવાં-તોડવા આવે તો તે નિંદિત છે એમ જાણવું. ૬૧.

દૂતના બોલાવાપરથી, તેના હુમલાંપરથી, તેમ જ
બીજા ચિન્હોપરથી રોગી જીવશે કે નહિ
તે જાણવાની રિતિ.

દૂતોરક્તકષાયકૃષ્ણવસનોદંડીજટીમુંઢિત ।
સ્તૈલાભ્યક્તવપુર્ભયંકરવચોદીનોશ્રુપૂર્ણેક્ષણઃ ॥
મસ્માંગારકપાલપાશમુશલાસૂર્યેઽસ્તગેવ્યાકુલો ।
યઃશૂન્યસ્વરસંસ્થિતોગદવતોદૂતઃસકાલાનલઃ ॥૬૨॥

જેણે રાતાં, ભગવાં કિંવા કાળાંવસ્ત્ર ધારણ કર્યા હોય,
દંડ કિંવા જટા ધારણ કરી હોય, મુંડન કરાવ્યું હોય, તૈલ
મર્દન કર્યું હોય, ભયંકર બાષણ કરનારો, દીન, આંસુથી
જેનાં નેત્ર ભરાઈ ગયાં હોય, ભસ્મ, અગ્નિ, અપ્પર કપાલ
પાશ, મૂશલ ઇલાદિ જેણે હાથમાં ધર્યાં હોય, સૂર્યાસ્ત સ-
મયે આવેલો, વ્યાકુલ કિંવા વૈધના શૂન્ય સ્વરથી ઉભો
રહેલો દૂત જે વૈધને બોલાવવા આવે તો કેવલ રોગીનો
કાલ આવ્યો છે એમ જાણવું. ૬૨.

વૈદ્યસંભાષ્યમાર્ણોગંકુઢયમાસ્તરણંતુવા ।

પ્રમૃજ્યાદ્વાધુનોત્યેવકરૌપૃષ્ઠંશિરઃસ્વકં ॥

હસ્તમાકૃષ્યવૈદ્યસ્યન્યસંચ્છિરસિવારેસિ ।

નસજીવતિવાવૈદ્યંવિનિદેદોષધંતુવા ॥ ૬૩ ॥

જે રોગી વૈધની સાથે સમ્ભાષણ કરતી વખતે, પોતા-

ના અંગ ઉપર ભીંત ઉપર અથવા, પોતાના આસન ઉપર હાથ ફેરવે, તાલી પાડે, અથવા માથું ધુણાવે અથવા વૈદ્યનો હાથ ખેંચી પોતાના માથા ઉપર કિંવા હૃદય ઉપર ધરે, અથવા વૈદ્યની કિંવા ઔષધની નિંદા કરે, તે તે રાત્રી ન જીવે એમ જાણવું. ૬૩.

શુકન પરીક્ષા-શુભ શુકન.

ગોવૃષૌસિતૌશુભૌચવિપ્રવારણૌનૃપઃ ।
 પુષ્પમશ્વચાષહંસર્વહિરત્નમોદકાઃ॥
 છત્રમત્સ્યમાંસનીરપૂર્ણકુંભરોચનાઃ ।
 કન્યકાસ્વલંકૃતાવરાંગનાવરામતા ॥
 વેણુશંખમેઘવેદદુંદુભીરથસ્વનાઃ ।
 સ્તોત્રપાઠઽચિહ્નંતંશ્વજંજ્વલદ્વિભાવસુઃ ॥
 જાતરૂપમક્ષતાઃસુપુત્રસંયુતાવધૂઃ ।
 ગૌઃસવત્સકાપ્રયાણૈત્યયંગણોવરઃ ॥
 દધ્યામંફલમેહીતિવાચોઽગ્રેયાહિપૃષ્ઠતઃ ।
 વામેવાદક્ષિણેવાચઃસૌમ્યાઃસૌમ્યફલપ્રદાઃ ॥
 સિંહગોવૃષનાદાશ્ચહેષિતંગજવૃંહિતં ।
 શુભંહંસરુતંપ્રોક્તંધૂકશબ્દંતુવામતઃ ॥
 પુનામાનઃસ્વગાવામેસ્ત્રીસંજ્ઞાદક્ષિણેશુભાઃ ।

યાનંદક્ષિણતોવામેપ્રશસ્તંશ્વશૃગાલયોઃ ॥

મૃદુઃશીતોઽનુકુલશ્ચસુગંધિઃપવનઃશુભઃ ।

ગ્રંથ્યર્બુદાદિષુપ્રાજ્ઞૈરછેદશબ્દઃસુપૂજિતઃ ॥

વિદ્રધ્યુદરગુલ્મેષુભેદશબ્દસ્તથૈવચ ।

રક્તપિત્તાતિસારેષુરુદ્ધશબ્દોવરોમતઃ ॥૬૪ ॥

ઘોળી ગાય કિંવા, બળદ, બ્રાહ્મણ, હસ્થિ-હાથી, રાજા, પુષ્પ, ઘોડા, નીલકંઠ પક્ષી-ચાસ, હંસ, મોર, રત્ન, મોદક-લાડૂ, છત્ર, મત્સ્ય, માંસ, પાણીથી ભરેલી ગાગર, ગોરોચન, અલંકારયુક્ત કન્યા કિંવા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી, તેમ જ વેણું, શંખ, મેઘ, વેદ, નગાર, રથનો અવાજ, સ્તોત્ર પાઠની ધ્વનિ, ઉભી ફરકતી ધ્વજા, પ્રદિપ્ત અગ્નિ, સુવર્ણ, અક્ષત-ડાંગર, પુત્ર સહિત સ્ત્રી, અને સવત્સા ગાય—એટલે વાછડાં સહિત ગાય, રોગીના ઘર તરફ જતાં વૈદ્યને સામા મળે તો તે શ્રેષ્ઠ (શુકન) છે એમ જાણવું. દહીં, (કાચું) ફલ, “આગળ આવો” એવા શબ્દો સન્મુખથી, અને “ જાઓ ” એવા શબ્દો પાછળથી, ડાભા કિંવા જમણે પાસે શુભ ભાષણ પણ શુભ છે. તેમ જ સિંહ, ગાય, બળદ, અશ્વ, ગજ-હાથી, હંસ અને ધ્રુવડ એટલાંના શબ્દો જો ડાભી બાજુએ થાય તો તે શ્રેષ્ઠ છે. પુલ્લિંગ વાયક પક્ષી ડાબે પાસે અને સ્ત્રી લિંગ વાયક પક્ષી જમણે પાસે—બાજુએ સારાં જાણવાં, કુતરાં અને શિયાળવાં જમણેથી ડાબે ઉતરે તો શ્રેષ્ઠ જાણવું. મંદ, શિતલ, તે-

મજ અનુકૂલ અને સુમધીયુક્ત વાયુ ઉત્તમ જાણવો. ત્ર-
નિધ, અર્જુન, ઇલાદિ રોગની ચિકિત્સા કરવા જતાં “અછેદ”
એવી જો ધ્વનિ થાય તો તે સારી જાણવી. વિદ્રધિ, ઉ-
દર, અને મુલ્મ રોગની ચિકિત્સા માટે જતાં “ભેદ” શબ્દ-
ધ્વનિ થાય તો તે ઉત્તમ જાણવી, તેમજ રક્તપિત્ત અને
અતિસાર માટે “૩૬” —પ્રતિબંધ કરે એવો શબ્દધ્વનિ
ઉત્તમ જાણવો. ૬૪.

અશુભ શુકન પરીક્ષા.

एहीतिपृष्ठतोयाहीत्यग्रतो न शुभप्रदः ।
कुतायासीति नो या हि सर्वतश्च न शस्यते ॥
शशमार्जारनकुलचापाहिगृध्रकौशिकैः ।
मार्गच्छेदं न शंसंति गोधासरटवानरैः ॥
दर्शनं च रुतेशस्तं गोधाकृकलासयोः ।
तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रंदरुदितः स्वनाः ॥
छर्दिवातपुरीषाणां शब्दां वै गर्दभोऽप्युयोः ।
प्रतिषिद्धस्तताभग्नभुतोऽस्त्वलितमाहतं ॥
दौर्भनस्य च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ।
निर्गच्छेद्रोगिणो द्वारान्मंगलं तदमंगलं ॥
न भो बाले तरो मुंडी शंढको मलिनांबरः ।

કાષાયવસનોભગ્નોવ્યંગોભૂતિધરોજટી ॥
 તૈલકૃત્સ્વર્ણકારશ્વરોગાત્તોમદ્યવિહ્વલઃ ।
 કેશભસ્માસ્થિકાષ્ઠાશ્મતુષકાર્પાસકંટકાઃ ॥
 સ્વદ્વોર્ધ્વપાદાપિણ્યાકંવસાતૈલંતૃણંતિલાઃ ।
 પ્રયાણેવાપ્રવેશેવાનોશસ્તાદર્શનંગતાઃ ॥
 નશુભંતસ્યવૈદ્યોવાગૃહેયસ્યનપૂજિતઃ ।
 શકુનાનિમયાકાંતિપ્રોક્તાનીતિવિધારય ॥૬૫

ચિકિત્સ કરવા નિકળેલા વૈદ્યની આગળ “ભઓ” કિ-
 વા તે (વૈદ્ય) ની પાછળ “આવો” તેમ જ ‘ક્યાં જાવછો,’
 ‘ન જશો’ એવા જો શબ્દ થાય તો તે અશુભ જાણવા. સ-
 સહુ, બિલાડી, નોળિયું, નીલકંઠ પક્ષી, સર્પ, ગીધ, ધુવડ,
 ઘો, કાચડો, અને વાનર, એટલા આડે ઉતરે તો અશુભ
 જાણવું. ઘો અને કાચડાનું દર્શન અને શબ્દ પણ અશુભ
 જેમ કે:— હાય ! હાય !! અરે બાપરે !! વિગેરે નિંદિત
 છે. ઓકારી, અંધોવાયૂ,—વાછૂટ, શૌચવધિ વખતે જે
 શબ્દ બોલાયછે તે, ગર્ધવ, ઊંટ એમના શબ્દ, કોઈ પણ
 પદાર્થ કુટતાની સાથે થતો શબ્દ, છીંક કિંવા પકડવાનો
 (કોઈ પણ વસ્તુ) શબ્દ કિંવા કાંઈ મારવાનો શબ્દ તે
 નિંદિત છે. રોગીના ઘર તરફ જતી વખતે વૈદ્યનું મન
 પ્રસન્ન ન હોય તો તે પણ અશુભ. રોગીના ઘર આગળ
 ગયા પછી ત્યાં કાંઈ મંગલ માલમ પડે તો તે અમંગલ

જાણવું. નગ્ન, મુંડન કરાવેલું હોય, પંઠ નપુષક, મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, ભગ્ન, વ્યંગ થયેલો, ભસ્મ ધારણ કરનાર, જટાધારી, તૈલી, તૈલ વેચનાર, સોની, રોગી, મધપાન કરેલો, કેશ, ભસ્મ, અસ્થિ, કાષ્ટ, પત્થર, તુષ—*ભૂસી, કપાસ, કાંટાં, ઉલટો ખાટલો, તિલનો ખોળ, ચરખી, તૈલ, ધાસ—ચારો તિલ એ વિગેરે પદાર્થો રોગીના ઘર તરફ જવા નિકળ્યા પછી અથવા રોગીના ઘરમાં પેસતાં સામા મળે તો તે નિહિત છે. રોગીને ઘેર ગયા પછી ત્યાં જ વૈદ્યનો સત્કાર ન થાય તો તે પણ અશુભ છે. ૬૫.

સ્વપ્ન પરીક્ષા.

સુષ્ણ સ્વપ્ન પરીક્ષા.

દંવતાપ્રતિમાવિપ્રાજીવિતઃસુહૃદોનૃપાન્ ।

યઃપશ્યેદૃષ્માનગાશ્ચસ્વપ્નેસ્વચ્છંજલંપલં ॥

સમિદ્ધમર્મિમત્સ્યાંશ્ચસૃજઃશ્વેતાઃફલાનિચ ।

વસાંસિધનમાપ્નોતિરોગીચેન્નીરુજોભવેત્ ॥૬૬॥

દેવની પ્રતિમાં, ખાલણ, જીવત, સુહૃદ, રાજા, ખબદ, ગાય, સ્વચ્છ જલ, માંસ, પ્રજ્વલિત અગ્નિ, મત્સ્ય, શુભ પુષ્પની માલા, ફલ અને વસ્ત્ર એટલાં જો સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે તો, ધન લાભ થાય છે, અને જો રોગીને સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે તો તેનો રોગ મટે છે. ૬૬.

* ભૂસી—ખાજરિયો ઉપર આવે છે તે.

વિદ્મદિગ્ધંશરીરંયોજનઃપશ્યેત્સ્વકીયકં ।

પિવેત્ક્ષીરંપલંભક્ષ્યેદામંરોદિતિસસ્વરં ॥

પ્રાસાદાન્સફલાન્વૃક્ષાનારોહેદ્વજપર્વતાન્

સતરેત્તટિનીસિંધૂન્ક્ષુભિતાન્કલુષોદકાન્

ઉરગોવાજલૌકોવાભ્રમરોવાપિયંદશેત્

સસ્વસ્થઃપ્રાપ્તુયાદ્વિત્તંરોગીમુચ્યેતરોગતઃ ૬૭

જે પોતાના શરીરને સ્વપ્રાપ્તિ વિષયી ક્ષિપ્ત જીવે અથવા સ્વપ્રાપ્તિ દૂધ, કિંવા કાચું માંસ ભક્ષણ કરે, કિંવા મોઢેથી રહે, મેહુલ ઉપર, ફલયુક્ત વૃક્ષ ઉપર, હાથી અથવા પર્વત ઉપર સ્વપ્રાપ્તિ ચરે તો કિંવા નદી, ક્ષુદ્ર થયેલો સમુદ્ર તરે, કિંવા જોને સર્પ, જલજંતુ અથવા ભ્રમર કરે તો તે જો, નિરોગી હોય તો તેને દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થાય, ને જો રોગી હોય તો નિરોગી થાય ૬૭.

અસુભ સ્વપ્ન પરીક્ષા.

અતોઽનિષ્પ્રદાન્વક્ષ્યેસ્વપ્નાન્ધ્યાયન્હરિપ્રભુ।

વ્યાધિતઃપશ્યમાનોયઃસુહૃદ્ગિહિઃસુજનૈરપિ ॥

સ્નેહાભ્યક્તશરીરઃસનકરભવ્યાલગર્દભૈઃ ।

વારાહૈર્મહિષૈર્વાપિદક્ષિણાયાંદિશિવ્રજેત્ ॥

રક્તાંબરધરાકૃષ્ણાહસંતીમુક્તમુર્દ્ધજા ।

યંવાકર્ષતિવધ્વાસ્ત્રીનૃસંતીદક્ષિણાંદિશં ॥
 અંત્યાવસાયિભિર્યોવાકૃષ્યતેદક્ષિણામુખઃ ।
 પરિસ્વજેરન્યંવાપિપ્રેક્ષાઃપ્રવ્રાજકાસ્તથા ॥
 મુર્દ્ધન્યાગ્રાયતેયસ્ત્કશ્વાપદૈર્વિકૃતાનનૈઃ ।
 પિવેન્મધુચતૈલંચયોવાપંકેવસીદતિ ॥
 પંકપ્રાદિગ્ધગાત્રોવાપ્રનૃત્યેત્પ્રહસેતથા ।
 નિરંબરશ્ચયોરક્તાંધારયોચ્છિરસિસ્વજં ॥
 સસ્વસ્થોલભતેવ્યાધિરોગીમૃત્યુમવાપ્નુયાત્ ॥૬૮॥

હવે હરિનું સ્મરણ કરીને અશુભ સ્વપ્ન દૂલિયે છિયે:-
 સ્વપ્નામાં જો પોતાને કાંઈ વ્યાધી થયા છતાં પોતાનો મિત્ર
 જોઈ રહ્યો છે એવું જો જોવામાં આવે તો, કિંવા અંગને
 તૈલાદિક લગાડીને હાથીના બચ્ચા ઉપર, ગધેડા ઉપર, ડુ-
 ક્કર ઉપર, કિંવા ભેંશ ઉપર બેશી દક્ષિણ દિશા તરફ
 જઈએ છિયે એમ જો જણાય તો, કાળી સ્ત્રી શતાં લુ-
 ગડાં પેહેરીને અને માથાના વાળ છુટા મુકીને આપણને
 બાંધી નૃત્ય કરતાં કરતાં દક્ષિણ દિશા તરફ લઈ જાય છે
 એવું જો જોવામાં આવે તો, કિંવા આપણને ચાંડાલો પક-
 ડીને દક્ષિણ દિશા તરફ લઈ જાય છે એવું જો જોવામાં
 આવે તો, અથવા આપણને મરેલો મનુષ્ય કિંવા

સન્યાસી આવીને આલિંગન આપે છે એવું જો માલમ પડે
તો, કિંવા પંચનખી શ્વાપદો (કુલાં, વાઘ. ઈ.) તેમના પો-
તાના બચંકર મુખવડે કરીને આપણું મુસ્તક સુધી જુએ
તો, કિંવા મધ અથવા તૈલ પ્રાશન કરે તો અથવા કિ-
ચ્ચડમાં ડુબે તો-કિચ્ચડ આખે શરીરે લગાડી નૃત્ય કર્યા
જેવું સ્વપ્ન આવે તો, અથવા હસે તો, કિંવા પોતે નમ્ર યર્ષ
માથા ઉપર લાલ પુષ્પની માલા ધારણ કરેલી જુએ તો,
જો, તે જોનાર નિરોગી હોય તો રોગી થાય ને જો રોગી
હોય તો મૃત્યુને પામે. ૬૮.

યસ્યવંશોનલોવાપિતાલોવોરસિજાયતે ।
યંવાપ્તસ્યોગ્રસેદ્યોવાજનર્નીપ્રવિશેદપિ ॥
પર્વતાગ્રાત્પતેદ્યોવાશ્વશ્ચેવાતમસાવૃત્તે ।
હ્રિયતેસ્વોતસાવપિતથામૌઢ્યવામુયાત્ ॥
પરાજીયેતવધ્યેતકાકાઘૈર્વાઽભિભૂયતે ।
યસ્યચ્છર્દિર્દિર્વિરેકોવાસ્યાદંતાઃપ્રપતંતિવા ॥
યઃપશ્યેદ્દેવતાનાંવાપ્રકંપમવનેસ્તથા ।
પતનંતારકાદીનાંપ્રણાશંદીપચક્ષુષોઃ ।
શાલ્મલીંકિંશુકંયૂપંવલ્મીકપારિભદ્રકં ॥
પુષ્પિતંકોવિદારંવાચિતાંવાયોઽધિરોહતિ ।
કાર્પાસતૈલપિण्याકલોહાનિલવર્ણંતિલાન્ ॥

લભેતાશ્રીતવાપક્કમન્નંયશ્ચપિબેત્સુરાં ।

સ્વસ્થશ્ચેત્પ્રાપ્તયાદ્વ્યાધિમાર્ત્તોમૃત્યુમવાપ્તયાત્ ॥૬૧॥

સ્વપ્રભાં જે મનુષ્ય પોતાની છાતી ઉપર વાંસ, નલ વૃક્ષ, તાડ વૃક્ષ, ઉત્પન્ન થયેલું જીવે, અથવા પોતાને મત્સ્યથી ગળતાં જીવે, કિંવા જનની સાથે વિષય ભોગ કરતાં જીવે, કિંવા પર્વતની ટોચથી પડતાં જીવે, અથવા પૃથિવી ઉપરના અંધારા ખાડામાં પડતાં જીવે, અથવા પાણીના પ્રવાહમાં તણાતાં જીવે, કિંવા પોતે મૂર્ખ થયો છે એમ જીવે, કિંવા શત્રુથી પરાભવ થયો જીવે અગર તેમનાથી બંધાએલો જીવે કિંવા કાગડા વિગેરે ભય દેખાડે છે એવું જીવે, કિંવા વાંતિ, જીલાબ થતાં જીવે, દાંત પડે છે એવું જીવે, કિંવા દેવતા અથવા પૃથિવી કાંપે છે એવું જીવે, કિંવા નક્ષત્ર પડતા જીવે, દીપ અને નેત્રના નાશને જીવે, કિંવા શિમળો, પાલાસ, યૂપ (ચરસ્તાંભ), કીડિયાઈ, કડવો લીંબડો, પુષ્પિત, કાંચન, ચિતા એટલાં ઉપર ચઢતાં જીવે, અથવા કપાસ, તૈલ, ખોળ, લોખંડ, મીઠું તિલ, એટલાં જે પ્રાપ્ત થાય તો, અથવા અન્ન મળે, અથવા તેનું ભક્ષણ કરે, કિંવા શુરા પ્રાશન કરે વિગેરે સ્વપ્રામાં જેનાર મનુષ્ય નિરોગી હોય તો પણ રોગને પામે, ને રોગી હોય તો મૃત્યુને પામે. ૬૯

શુનાંસર્વ્યંજ્વરીશોષીકપિસર્વ્યમવાપ્તયાત્ ।

ઉન્માદીચાપ્યપસ્મારીક્રમાદ્રાક્ષસપ્રેતયોઃ ॥

મેહાતિસારિણૌતોયંકુષ્ટીસ્નેહગણંપિવેત્ ।
 શબ્દકુર્લોછદિમાન્ભક્ષ્યેધ્દારિદ્રંપાંડુરોગવાન્ ॥
 ગુલ્મેષુસ્થાવરોત્પતિઃકોષ્ઠેર્મૂર્ઙ્ગિશિરોરુજિ ।
 સતિશ્વાસેપિપાસાયાંગચ્છેદધ્વાનમેવચ ॥
 રક્તપિત્તીપિબેદ્યશ્ચશોણિતંસાવિનશ્યતિ ॥૭૦॥

સ્વપ્નમાં જ્વર વાળાને કુતરા સાથે મિત્રતા હોય, રા-
 જ્યક્ષમાવાળાને વાંદરાથી, ઉન્માદ રોગીને રાક્ષસથી, અપ-
 સ્માર રોગીને પ્રેતથી મિત્રતા હોય તો તે મરે. પ્રમેહ અને
 અતિસારવાળો રોગી જો સ્વપ્નમાં, પાણી, કુષ્ઠિ, તૈલ,
 ધૂત ઈત્યાદિ પિયે, વાંતી રોગી પૂરી ખાય, પાંડુ રોગી પીજો
 પદાર્થ ભક્ષણુ કરે, ગુલ્મ રોગી પોતાના પેટમાં વૃક્ષ કિંવા
 પર્વત જુવે, શિરો રોગી પોતાના માથા ઉપર ઝાડ કિંવા
 પર્વત જુવે, શ્વાસ કિંવા નીષા રોગી પોતાને, રસ્તે હીંડતાં
 જુવે અને રક્તપિત્ત રોગી રક્ત પ્રાશન કરતાં જુવે તો
 તેનો નાશ થાય. ૭૦.

દુષ્ટ સ્વપ્ન પરિહાર વિધિ.

સ્વપ્નનેવંવિધાનદ્વંપ્રાતરુત્થાયયત્નવાન્ ।
 દધ્યાન્માષાંસ્તિલાંલ્લોહંવિપ્રેભ્યઃકાંચનાદિકં ॥
 ગાયત્રીંવાજપેન્મંત્રાન્શ્રીપતેઃશંકરસ્યવા ।

ગર્જેદ્રમોક્ષણંવાપિપ્રપઠેચ્છૃણુયાત્તુવા ॥

યથાપ્રકૃતિકાઃસ્વપ્નાવિસ્મૃતાવિહતાશ્ચયે ।

ચિંતિતાશ્ચદિવાદૃષ્ટાભવંસફલદાસ્કતે ॥૭૧॥

ઉપર કહેલાં દુષ્ટ સ્વપ્નો જો જોવામાં આવે તો, પ્રાતઃકાલે ઉઠી સ્નાન કરી અડદ, તિલ, લોહ અને સુવર્ણાદિક દ્રવ્ય બ્રાહ્મણને આપી ગાયત્રી અથવા વિષ્ણુના મંત્ર કિંવા શિવના મંત્ર જપવા, અથવા ગર્જેન્દ્રમોક્ષનો પાઠ કરવો, જો પાઠ ન આવડતો હોય તો કોઈની પાસે સાંભળવાથી પણ દોષ નિવારણ થાયછે, પરંતુ જો સ્વપ્ન પોતાની પ્રકૃતિને સમાન હોય અથવા જોઈને તે ભુલી જાય, કિંવા તે દુઃસ્વપ્ન ઉપર બિજા શુભ સ્વપ્ન જોવામાં આવે, અથવા ચિંતવન કરતાં દેખે, અથવા દિવસે સ્વપ્ન દેખે તો કંઈપણ સુખાશુભ ફલ નથી. ૭૧.

શબ્દ પરીક્ષા.

કફાદ્રંભીરશબ્દઃસ્યાત્સ્ફુટવક્ત્રાચપિત્તતઃ ।

વાતાન્મધ્યસ્વરશ્ચૈવંજાનીયાદ્વિષગુત્તમઃ ॥૭૨॥

કફરોગીનો શબ્દ ગંભીર, પિત્તરોગીનો સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ; અને વાતરોગીનો શબ્દ મધ્યમ હોય છે. ૧.

સ્પર્શ પરીક્ષા.

વાતાચ્છીતઃકફાચ્ચાર્દ્રઃશીતલશ્વનરોભવેત્ ।

પિત્તાદુષ્ણોરુજાર્ત્તશ્ચજ્ઞાયતેસ્પર્શતસ્તિતિ ॥૭૩॥

વાત રોગીનું અંગ શીતલ, કફરોગીનું અંગ ચીકણું અને શીતલ હોયછે, અને પિત્તરોગીનું અંગ ઉનું હોયછે. ૭૩.

વર્ણ પરીક્ષા.

વાતેનરુક્ષગાત્રઃસ્યાચ્છઘ્વાવઃપિંગશ્વવાભવેત્ ।

પિત્તેનપીતગાત્રઃસ્યાતૈલાભ્યક્તૃવાપિચ ॥

કફતિસ્ત્રગ્ધશ્ચશુક્લશ્વવર્ણતશ્ચવિનિશ્ચયેત્ ॥૭૪॥

વાતરોગીનું અંગ રૂક્ષ છતાં કાળું અથવા પીળું અથવા પીળાશ પડતું હોય છે, પિત્ત રોગીનું અંગ પીળું અથવા તૈલ માફક હોય છે અને કફરોગીનું અંગ સ્નિગ્ધ છતાં શુકલ વર્ણવાળું હોયછે. ૭૪.

જુદી જુદી નાડીના સ્વામી જુદા છે.

વાતિકાયાઃપતિબ્રહ્માપૈત્તિકાયાસ્ત્રિલોચનઃ ।

શ્લૈષ્મિકાયાઃપતિર્વિષ્ણુર્વદંતીતીમુનીશ્વરાઃ॥

નાડીસ્થાનાનિવિદ્ધિત્વમનુભૂતાનિમેકિલ ।

પિત્તવાતકફાનાંદિક્રમાદંગુષ્ઠમુલતઃ ॥૭૫॥

વાયુ નાડીના સ્વામી બ્રહ્મદેવ; પિત્ત નાડીના સ્વામી શિવ અને કફની નાડીના સ્વામી વિષ્ણુ છે. હવે સ્થાન કૃદ્ધિયે છિયે:—હાથના અંગુષ્ઠ મૂલથી પ્રથમ પિત્તસ્થાન, મધ્યમાં વાયુસ્થાન અને અંતમાં કફસ્થાન છે. ૭૫

સનતકુમાર અને પારાશરે કહેલા

નાડીની ગતીના પ્રકાર.

વાતાધિકાવહેન્મધ્યેત્વગ્રેવહતિપિત્તલા ।

અંતેશ્લેષ્મવતીજ્ઞેયામિશ્રિતોમિશ્રિતાભવેત્ ॥૭૬॥

વાતાધિક નાડી મધ્યમાં—વચમાં, પિત્તાધિક આદિમાં, કફાધિક છેવટમાં અને દ્વિદોષ કિંવા ત્રિદોષ મિશ્રિત નાડી મિશ્રિત ચાલેછે. ૭૬

તેનાં કારણ.

પિત્તપંગુકફઃપંગુઃપંગવોમલધાતવઃ।

વાયુનાયત્રનીયંતેતત્રકર્ષતિમેઘવત્ ॥

અતોમધ્યગતોવાયુઃપિત્તપ્રેરયતિદ્રુતં ।

સ્વાગ્રગંકર્ષતેનાડ્યામિદંચસ્વાનુગકફં ॥

યથાક્ષંક્ષામરુદ્ધૂમૌસ્વગ્રગંપ્રેરયેતૃણં ।

કર્ષયેચ્છાનુગંવક્રઃશીઘ્રમંદગતિક્રમાત્ ॥

અતોગ્રગસ્યપિત્તસ્યજ્ઞાયતેચપલાગતિઃ ।

વક્રાચમરુતોમધ્યેચાંતેમંદાકફસ્યહિ ॥૭૭॥

અહીં એમણે કંઈ કારણો કહ્યાં છે જેમ કે:—પિત્ત, કફ, મલ અને ધાતુ, સર્વ પાંગળાં છે, તેથી વાદળાંને વાયુ જેમ લઈ જાય છે તેમ તે તરફ તે જાય છે, તે પ્રમાણે તેને વાયુ જે ઠેકાણે લઈ જાય તે ઠેકાણે તે જાય છે, તેથી વાયુ નાડીના મધ્ય ભાગમાં રૂઢિને આગળ પિત્તને શિઘ્રગતીથી ચલાવે છે, જેમકે:—પૃથિવી ઉપર અતિ પ્રબલ વાયુ (તોફાની વાયરો) આગળનાં તૂણને ઝપાટાબંધ ઉરાડે છે ને પાછળનાને મંદગતીમાં ચલાવે છે તેમજ તે આપણામાં રૂઢિને વક્ર ગતીથી ચાલે છે. તે જ પ્રમાણે નાડીના અગ્રભાગમાં સ્થિત થયેલા પિત્તની ગતી ચંચલ હોય છે. મધ્યસ્થિત વાયુની ગતી વાંકી હોય છે અને અંતભાગ સ્થિત કફની ગતી મંદ હોય છે. ૭૭.

પારાશરના વાક્યની મહત્તા.

આયુર્વેદધર્મશાસ્ત્રેજ્યોતિઃશાસ્ત્રેચપંડિતાઃ ।

કલૌપારાશરંવાક્યંશ્રેષ્ઠમાહુર્હિસર્વતઃ ॥

તત્સમંસુમતંતસ્યનાડીજ્ઞાનેયતોસ્તિહ ।

તતઃસનત્કુમારસ્યાઽપિપ્રમાણમિહેરિતં ॥૭૮॥

વૈદ્યકશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પણ કલિયુગમાં પારાશરનું જ વાક્ય શ્રેષ્ઠ છે એવું પણ્ડિતો કહે છે. તેમજ આ નાડિજ્ઞાનમાં સનત્કુમારનો મત પારાશર ઋષિના જેવો છે. તેથી તેમનો મત આ ઠેકાણે પ્રદર્શિત કર્યો છે. ૭૮

સર્વ મુનિયો સત્યવાદી છે.

મુનીનાંવાક્યસત્ત્વેહેતુંતેપ્રવદામ્યહં ।

યુગાનુરૂપાસ્યાન્નાઙ્યાંદોષસ્થાનવિકલ્પના ॥

સંહિતાયાંસ્વકીયાયાંશિવેનોક્તાચસાપ્રિયે ॥૭૯॥

સર્વ મુનિયો સત્યવાદી છે તેના કારણ કહિયે હિયે:—
વાતાદિ દોષના સ્થાનમાં નાડીની ગતી ખૂદી બૂદી હોય છે તેની વ્યવસ્થા શિવ સંહિતામાં શ્રી શંકરે કહી. ૭૯.

સત્યયુગમાં નાડીના લક્ષણ શિવજી કહે છે

ઐષિકાયાઃપતિર્વિષ્ણુઃશુદ્ધસત્ત્વમયશ્ચસઃ ।

અતઃશ્વાગ્રેકફોનાઙ્યાંકૃતેસત્ત્વમયેસ્થિતઃ ॥

તદામધ્યગતોવાયુઃપિત્તમંતેસ્થિતંપ્રિયે ॥૮૦॥

શ્રી શંકર કહેછે કે:—કફ નાડીના પતિ વિષ્ણુ છતાં તે શુદ્ધ-સત્વગુણ યુક્ત છે, અને સત્વયુગ પણ શુદ્ધ સત્વગુણમય છે તેથી તે યુગમાં નાડીને અગ્રભાગે કફ, મધ્યભાગે વાયુ, અને છેવટે પિત્ત સ્થિત હોયછે. ૮૦

ત્રેતાયુગમાં નાડીના લક્ષણ.

વાતિકાયાઃપતિર્બ્રહ્મારજોગુણમયશ્વસઃ ।

રજોગુણમયસ્ત્રેતાયુગોતોવાયુરગ્રગઃ ॥

ધમન્યામધ્યગઃશ્લેષ્માપિત્તમંતેતદાસ્થિતં ॥૮૧॥

વાત નાડીના પતિ બ્રહ્મદેવ છતાં તે રજોગુણમય છે, અને ત્રેતાયુગ પણ રજોગુણમય છે. તેથી તે યુગમાં નાડીને અગ્રભાગે વાયુ, મધ્યભાગે કફ, અને છેવટે પિત્ત સ્થિત હોયછે. ૮૧

દ્વાપરયુગમાં નાડીના લક્ષણ.

યુગોવૈદ્વાપરોમિશ્રસ્તતોનાડ્યાસ્ત્રિધાસ્તિહિ ।

વ્યવસ્થાઽહંપ્રવક્ષ્યામિતાંક્રમેણવરાનને ॥

વાતપિત્તકફાશ્વાદૌમધ્યેપિત્તંકફોમરૂત્ ।

કફઃપિત્તંચવાતશ્ચયુગસ્યાંતેક્રમાત્સ્થિતાઃ ॥૮૨॥

દ્વાપરયુગ એ મિશ્રિત ગુણયુક્ત છે; તેથી તે યુગમાં નાડીની વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧. યુગના આદિભાગમાં પિત્ત અને કફ, ૨. મધ્યભાગમાં કફ અને વાત, ૩. યુગને છેવટે કફ, પિત્ત અને વાત, એ પ્રમાણે ક્રમથી કરીને સ્થિત હોય છે. ૮૨

કલિયુગમાં નાડીના લક્ષણ.

પિત્તનાડીપતિશ્વાહંત્રિગુણાત્માતમોઽધિકઃ ।

તમસસ્તુરજોન્યૂનંસત્ત્વમલ્પંતતઃકલૌ ॥

અતઃપિત્તપ્રધાનત્વાત્પિત્તમગ્રેભવિષ્યતિ ।

વાયુર્મધ્યેકફશ્ચાંતેધરાયામેવનિશ્ચિતં ॥

કલેરંતેધમન્યાંતુસન્નિપાતોભવિષ્યતિ ।

તદાલોકામરિષ્યંતિકાલેનાલ્પેનપાર્વતિ ॥૮૩॥

શંકર કહે છે કે:—હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્તનાડીનો સ્વામિ છું અને મારામાં તમોગુણ વધારે છે, રજોગુણ તેથી

પણુ ઝોછો છે, અને તેથી પણ સત્વગુણુ અલ્પ છે; તેમજ કલિયુગમાં પિત્ત વધારે થશે, તે માટે નાડીને અગ્રભાગે પિત્ત, નાડીને મધ્યભાગે વાયુ, અને છેવટને ભાગે કફ થશે. અને કલિયુગને છેવટે સન્નિપાત થશે ત્યારે મનુષ્ય અદ્વિપા-યુષિ થશે. ૮૩.

સમાપ્તમિદં નાડીજ્ઞાનમ્ ॥

इति नाडिज्ञान.

શ્રીરામચંદ્ર કૃત.

જન ભાષાંતર.

૧. પછીથી આઠઆના.)

થ છે કે જેના એક શ્લોકના બે અર્થ
બિન્ને વૈરાગ્યમાં. કવિશ્રીએ આ અં-
જ્ઞાન વાપરીને આવા એક પરસ્પર
ઈર્ષમાં પણ અર્થ કે તાત્પર્યની હાનિ
ધણેજ મનહર કર્યો છે. આવા એક
સ્વાયક વર્ગને-સર્વને ઉપયોગી થવા
છપાય છે. આશા છે કે વિદ્વાનો

રીતિ-દ્વિતીય દર્શન.

૨. પછીથી બાર આના.)

ભાગ બહાર પણ પછી તેની જરૂ-
માટે વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે
કું પુસ્તક છે. હાલ ધણા ગૃહસ્થોના
છપાય છે. જેમને ગ્રાહક થવું હોય
મી મોકલવું. પ્રથમથીજ પૈસા મોકલ-
કાગળ અને મેહેનતના પ્રમાણમાં બન્ને
સરતી રાખી છે.

કૃષ્ણલુલાલ ગોવિંદરામ દેવાશ્રયી.

અમદાવાદ.

